

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

АБАЙ

Шығармаларының академиялық толық жинағы

ЕКІНШІ ТОМ

ПОЭМАЛАРЫ, ҚАРА СӨЗДЕРІ МЕН ХАТТАРЫ,
МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Алматы «Атамұра» 2025

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті
М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми кеңесі ұсынған

«Академиялық басылым» сериясының негізі 2020 жылы қаланған

*Идея авторы және жоба жетекшісі: ҚР ҰҒА-ның академигі,
филология ғылымдарының докторы Кенжесхан Матыжанов*

Редакция алқасы: Матыжанов К. І. (төраға), Қирабаев С. С., Мырзахметұлы М., Қасқабасов С. А., Жұртбай Т. Қ., Мәдібаева Қ. Қ., Қорабай С. С., Шапай Т. М., Қыдыр Т. Е., Әуесбаева П. Т., Шүкіман Е. Т., Тұрсынбайұлы Б., Жұматаева А. Н., Мағазбеков Н. Ж.

Пікір жазғандар: Филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА-ның академигі Қамзабекұлы Д., филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі Жақып Б. Ә.

Томның редакция алқасы: Матыжанов К. І. (жоба жетекшісі, идея авторы), Қыдыр Т. Е., Шүкіман Е. Т. (жауапты редакторлар), Шапай Т. М. (жалпы редакциясын басқарған), Қорабай С. С., Әуесбаева П. Т., Тұрсынбайұлы Б., Жұматаева А. Н. (жауапты шығарушылар), Мағазбеков Н. Ж.

А 13 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. Екінші том (томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Қыдыр Т. Е., Шүкіман Е. Т., Жұматаева А. Н., Тұрсынбайұлы Б.). – Алматы: Атамұра, 2025. – 496 бет.

ISBN 978-601-10-0711-5

Абай шығармаларының академиялық толық жинағы ұлы ақынның қолжазбалары мен ілкі басылымдарға жүргізілген текстологиялық зерттеулер негізінде қайта сараланып, мазмұндық, мәтіндік, құрылымдық, пунктуациялық тұрғыдан толықтырылып, жаңаша жүйеленіп басылып отыр.

Академиялық жинақтың екінші томына ақынның поэмалары, қара сөздері мен хаттары, музыкалық мұрасы топтастырылған.

ПОЭМАЛАРЫ

ЕСКЕНДІР

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары – оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әрең жиырма бірге толды.
Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады оңды-солды.

Сұмдықпен ғаскер жиып қаруланды,
Жақын жерге жау болды, тұра аттанды.
Көп елді күтінбеген қырды, жойды,
Ханды өлтіріп, қаласын тартып алды.

Жазасыз жақын жердің бәрін шапты,
Дарияның суындай қандар ақты.
Шапқан елдің бәрін де бодам¹ қылып,
Өкіметін қолына тартып апты.

Ескендір елде алмаған хан қоймады,
Алған сайын көңілі бір тоймады.
Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

Қан ішер қаһарлы хан ашуы көп,
Атағынан қорқады жұрт қайғы жеп.
Сол күнде қошеметші айтады екен,
Ханның ханы, патшаның патшасы деп.

Атағы талай жерге оның жетті,
Жердің жүзін алуға талап етті.
Есепсіз әскер ертіп, жарақтанып,
Есіткен елдеріне жүріп кетті.

Алдынан шыға алмады ешкім мұның,
Бәрін алды, қорқытты жолдағының.

¹ Бодам, бодан – орыстың «подданный» деген сөзінен шыққан: бір елдің құрамына тиістілік, бағыныштылық.

Жан шықпады алдынан, тоқтауы жоқ,
Жер жүзін жеке билеп алмақшының.

Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бәрін де ішті.
Адам, айуан бәрі де бірдей шөлдеп,
Басына Құдай салды қиын істі.

Сандалды сар далада су таба алмай,
Шөлдеген жұрт қайтеді бос қамалмай?
Қызметкердің бәрін де өлтірмекші
Болыпты, шөлдегенге шыдай алмай.

Мысалы, ат астындағы о дағы ұшты,
Ескендір де атының жалын құшты.
Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге
Патшаның ат үстінде көзі түсті.

Барса, бір сылдыр қаққан мөлдір бұлақ,
Таспадай бейне арықтан шыққан құлап.
Түсе сала Ескендір басты қойды,
Ішсе, суы өзгеше, тәтті тым-ақ.

Кепкен балық келтіртті сонда тұрып,
Сол суға балықты алды бір жудырып.
Ісі, дәмі өзгеше болып кетті,
Таң қалды, мұның бәрін суға жорып.

Ескендір қолына айтты: «Бұл неткен су?
Бәрің де ішіп, бұл суға бетінді жу!
Бір бай елден осы су шыққан шығар,
Өрлеп барып, үстіне тігелік ту.

Бұл салқын, тәтті суға қаныңыздар,
Шақ келер маған жан жоқ, наныңыздар.
Менен қалмай, бұл суды шапшаң өрлеп,
Талқан қылып шаһарын алыңыздар!».

Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей,
Шаһзадаға бармаққа дамыл көрмей.
Көкпеңбек темір киген өңкей батыр
Тарттырып жөнеледі сырнай-керней.

Сол әскер суды өрлеп талай жүрді,
Судың басы бір құзар шатқа кірді.
Шаттың аузын бекіткен алтын қорған,
Қақпасы бекітулі, көзі көрді.

Қақпаны ашайын деп хан ұмтылды,
Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды.
Аша алмады қақпаны, үміт үзді,
Ақылдасып тәуір-ақ амал қылды.

Ескендір тоқтау көрмей өскен жан ғой,
Келмей ме тоқтаусыздың бәрі даңғой?
Дел-сал болып бәрі де қайта шықты,
Бәрі де ала алмасты байқаған ғой.

Долдықпен хан Ескендір ашуланды,
Ашуланып қақпаға жетіп барды.
Қақпаны дүбірлетіп қағып-қағып:
– Қақпанды аш! – деп барынша айғай салды.

Қақпаның ар жағынан біреу келді,
Күзетшісі сол екен, дыбыс берді.
– Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ,
Бұл – Құдайға бастайтын қақпа, – деді.

– Білмесең, мен Ескендір патша деген,
Жер жүзінің соғыста бәрін жеңген.
Қақпанды аш, хабарыңды айт, білдір маған,
Қорлығым өзім туып, көз көрмеген.

– Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсінді жең!
Іші тар, көре алмастың біреуі – сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең.

– Талпынған талаппенен мен де бір ер,
Көп жүрдім, кездей келді көрмеген жер.
Ең болмаса, халқыма көрсетейін,
Сый қылып, белгі болар бір нәрсе бер.

Қақпадан лақтырды бір орамал,
Сыйым – осы, падиша, мынаны ал!
Ішінде бір нәрсе бар ақыл берер,
Апар-дағы, ойланып, көзінді сал!

Орамалды қуанып қолына алды,
Сый алдым деп халқына қайта салды.
Қараса, ішіндегі бір қу сүйек,
Бұл не еткен мазағы деп аң-таң қалды.

Ашуланып сыйына болды кекті,
– Ең болмаса білмеді сый бермекті.
Осы менің теңім бе? – деп ақырып,
Лақтырып жіберді сол сүйекті.

Жолдасы Аристотель ақылы мол,
Лақтырған сүйекті алады сол.
Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте,
Көзіңе көрсетейін, хабардар бол».

Сол күнде Аристотель жеке дара,
Ақыл сөзін тыңдамай бар ма шара:
– Таразыны әпкел де, сүйекті сал,
Бір жағына алтын сап, өлшеп қара!

Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды,
Таразыны құрдырып, ортаға алды.
Қанша алтынды күміс пен салса дағы,
Бір кішкентай сүйекті аудармады.

Мұны көріп Ескендір аң-таң қалды,
Бар қаруын алтынға қоса салды.
Енді қайтер екен деп қарап еді,
Бұрынғыдан қу сүйек ауырланды.

Аристотель хәкімге патша келді:
– Мына сүйек қазынаның бәрін жеңді.
Бұл сүйекті басарлық нәрсе бар ма?
Ақылыңмен ойланып тапшы! – деді.

Хәкім жерден топырақ алып барды,
Бір уыстап сүйекке шаша салды.
Ана басы сылқ етіп жерге түсіп,
Сүйек басы жоғары шығып қалды.

Ескендір мұны көріп аз тұрады,
Хәкімді аулақ жерге шақырады.

– Таң қаларлық іс болды мұның өзі,
Мәнісін айтып берші, – деп сұрады.

– Бұл – адам көз сүйегі, – деді ханға.
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,
Өлсе тояр, көзіне құм құйғанда.

Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тоя ма екен?
Қанша тірі жүрсе де, өлген күні
Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен.

Ашуланба, ей, патшам, айтайын дат:
Алтын қақпа бермеді сізге рұқсат.
Сый сұрадың, бергені – бір қу сүйек,
Мұны көріп, алыңыз сіз де ғибрат!

Ойлап-ойлап патшаның мойны түсті,
Құдайым көрсетті деп бұл бір істі.
Бекерлік екен менің бұл ісім деп,
Қолын алып жұртына қайта көшті.

Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме.
Қарның тойса, қайғырма мақтан үшін,
Тоймас көзің толар деп қайғы жеме.

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер!
Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер.

Мақтанасың біреуге мақтасын деп,
Шаужайымнан еш адам қақпасын деп.
Сен кеткен соң артыңнан күліп қалар,
Антұрғаннан құдайым сақтасын деп.

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойыңа өлшеп сөйлесең, нең құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді.
Өз бағанды өзіңнен кім сұрайды?!

МАСҒҰТ

Я, Алла, құрметінде достың Махмұт¹,
Тілге жар бер, білінсін тура мақсұт.
Һарун Рашид халифа заманында
Бағдатта бір жігіт бар аты Масғұт.

Шаһардан бір күн Масғұт шықты тысқа,
Барды ма кезі келіп бір жұмысқа?
Бір ұры бас сап тонап жатқан жерде
Бір бишара кез болды шал байғұсқа.

Шал байғұс айғайлайды аттан салып,
Айырып алған жан жоқ оны барып.
Кім де болса бір ерлік қылайын деп,
Масғұт ұшты ұрыға оңтайланып.

Масғұтты ұры шапты қылышпенен,
Тәуір-ақ жан сақтапты жұмыспенен.
Есен-аман шал-дағы құтылыпты,
Масғұттан жау қашқан соң ұрыспенен.

Масғұтқа келді әлгі шал көзін тіктеп,
Көрсе, бастан ағып тұр қан дірілдеп.
Мұның қарызын мен де өтеп кетейінші,
Жігіт қой ер көкірек, жаужүрек деп:

– Ей, жігіт, не қылсаң да, ер екенсің,
Көргейсің ерлігіңнің берекесін.
Себеп боп мені ажалдан сен айырдың,
Маған қылған қарызыңды Алла өтесін.

Бай емен, батыр емен, хан емеспін,
Атақты артық туған жан емеспін.
Себеп болып айырдың мені ажалдан,
Жақсылықты білмейтін шал емеспін.

Мен бір шал дүниеде жиһан кезген,
Ертең түсте кетемін шаһаріңізден

¹ Махмұт – Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.).

Ертерек пәлен жерден тосып тұрып,
Алып қал бір базарлық, жаным, бізден.

Пұл үшін қызықпассың, сен де бір ер,
Сені маған кез қылған пәруардігер.
Бір Алла хақы үшін мен тілеймін,
Қабыл көр, сертім үшін қолыңды бер!

– Ұрыға жібермедім мен намысты,
Кім бұлдар мұндай-мұндай қылған істі.
Құданың хақы деген соң амал да жоқ,
Барайын деп уағда етіп, қол қағысты.

Ол жерге ерте тұрып жігіт барды,
Шал да душар алдынан бола қалды.
Қолынан ұстап алып, ертіп барып,
Далада бір бұзылған тамға апарды.

Барса, тамда бір гүл бар солқылдаған,
Басында үш жеміс бар былқылдаған:
Бірі – ақ, бірі – қызыл, бірі – сары,
– Таңдап ал, мен берейін бірін саған.

Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар.

Ол жігіт сөзін ұғып тұра қалды,
Көзін төмен жіберіп, аз ойланды.
Ақ пен сары екеуін алмаймын деп,
Қызыл жеміс жеймін деп қолқа салды.

– Мен беремін, танбаймын айта тұра,
Өкінбесең түбінде жүре-бара.
Ақ пен сары екеуін алмағаның,
Мәнісін айтсаң екен, жаным, сірә.

– Мен болсам, егер ағын жемек едім,
Ақылды болдым елден бөлек дедім.

Мен ақылды билемен, не қылсам да,
Мені ақыл билесе керек дедім.

Ақылды жан табылмас маған сырлас,
Көріне тентек көп надан мойын бұрмас.
Әділетсіз, ақылсыз, арсыздарды
Көре тұра, көңілде тыныштық тұрмас.

Адам дертті болмай ма құса тартып,
Тұщы ұйқы ұйықтай алмай түнде жатып.
Ептеп бағып, есерге ем таба алмай,
Тәтті тамақ жей алман дәмін татып.

Сарыны жеп, мен болсам байдың өзі,
Аузында жанның болдым сөзі.
Пәленшеден бір нәрсе алсақ-ау деп,
Тігілер тамам жан біткеннің маған көзі.

Жұрт күндер жұрттан артық байлық үшін,
Бұлдайды біреу күшін, біреу түсін.
Не қылса да, надандар алмақты ойлар,
Мал антұрған күйдіріп елдің ішін.

Еңбексіз мал дәме етпек – қайыршылық,
Ақылды ерге ар болар ондай қылық.
Оны ойларлық бұл күнде адам бар ма,
Пайда ойламай қылады кім татулық?

Берсең, қалар оларда несі ардың?
Бермесең, сен дағы ит бірге болдың.
Не өзің ит, немесе бар елің ит,
Дауасыз бір пәлеге міне қалдың.

Қызылды жесем, мені әйел сүйер,
Арамдыққа жүрмесем, не жан күйер?
Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер.

Еркектің еркек адам болса қасы,
Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы?

Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы?

Тегінде адам басы сау бола ма?
Бойында тексерілмес дау бола ма?
Ері ашу айтса, әйелі басу айтып
Отырса, бұрынғыдай жау бола ма?

Соны ойлап, қызыл жеміс мен таңдадым,
Берсеңіз жемек болып бел байладым.
Топа-торсаң бұл сөзді айтқаным жоқ,
Басында ойлап, тегін де абайладым.

Бұл сөзге салып тұрды шал құлағын,
– Ендеше тауып айттың, же, шырағым.
Ақыл, дәулет әуелден өзінде екен,
Өміріңше артылсын, жаным, бағың!

Бұл шал бөтен шал емес, Қыдыр еді,
Ебін тауып даруға кезі келді.
Сөзіне, ақылына, қылығына
Разы болғаннан соң, бата берді.

Сол Масғұт Қыдыр шалдан бата алыпты,
Соңында Шәмсі-жиһан атаныпты.
Мағынасы: «бұл дүниенің күні» деген,
Жетіліп бізге ғибрат сөз қалыпты.

Сол заманда-ақ надандар шырыш бұзған,
Жалғанның дәмін бұзып, жоқ қылғызған.
Ақыл мен мал екеуін асырай алмай,
Арашаны іздепті қатын, қыздан.

Ендігіге не сұрау бұл заманда?
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.
Өлген мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе тұрмас едім осы маңда.

Сол Масғұт халифаға уәзір бопты,
Тарқатыпты алдынан көп пен топты.

Бағанағы Қыдыр шал бір уақытта
Түсінде аян беріп жолығыпты.

– Ей, балам, пәлен күні жауын жауар,
Сол жауынның суында кесапат бар:
Жеті күн жынды болар суын ішкен,
Жеті күн өткеннен соң және оңалар.

Ол судан тамам суға су құйылар,
Сел болып, судың бәрі кесел болар.
Ертерек таза судан су жиып ал,
Бұл – хабарым, сақтансаң, жаным, жарар.

Бұл сөзбен халифаға Масғұт барды,
Хабарын естіген соң хан да аңғарды.
Айтқан кезі жақындап келген шақта,
Ертерек таза судан құйып алды.

Болған соң уәделі күн жауын жауды,
Судан ішкен жынды боп, ақылы ауды.
Күні-түні шуласып, таласады,
Ұмытты тамақ жеу мен және ұйықтауды.

Бұлар шулап бір күні келді ордаға,
Хан мен уәзір қарайды тамашаға.
Бәрі де есі шығып, жынды болған,
Бос шулап жүр кіші іні, үлкен аға.

Ол халқының алдына жақын барды,
Сөз айтып әрбір түрлі, ақыл салды.
– Бір кеселге, байғұстар, жолығыпсың,
Үйіңе бар, ұйықтандар! – деп шығарды.

Олар шықты есіктен ханға өкпелеп,
Көшеде шулап және жылаған көп:
– Хан мен уәзір ақылдан айрылыпты,
Өлтірейік екеуін, жынды екен, – деп.

Өлтіргелі ордаға қайта жүрді,
Бұлардың сөзін естіп, хан да көрді:

– Бұрынғыдан мұнысы қиын болды,
Енді, уәзір, ақыл тап, қайттік? – деді.

– Құтылар хал болмады мына дудан,
Біз де ішпесек болмайды жынды судан.
Өлтірер өңкей жынды бізді келіп,
Жынды деп есі дұрыс бізді қуған.

Екеуі жынды судан ішіп салды,
Құтырып көп алдына жетіп барды.
Өңкей жынды, байқамай айтыппыз деп,
Құлдық ұрып, бұларға көп жалбарды.

Сонымен бет-бетімен тарқап кетті,
Әйтеуір, тарқайтұғын уақыт жетті.
Көрдің бе, көп тентектің қылған ісін,
Еріксіз есті екеуін есер етті.

Көптің бәрі осындай, мысал етсең,
Көп айтты деп алданып, уағда күтсең.
Ғапіл боп көп нәрседен бос қаласың,
Аңдамай көп сөзімен жүріп кетсең.

ВАДИМ*(М. Ю. Лермонтовтан)***I**

Батар күнге шымылдық – көк бұлт кең,
Толқынды қызыл торғын өртпенен тең.
Өткен дәурен секілді нұры жайнап
Арттағы мұнараға береді рең.

Ол мұнара – сопылар тұрар жері,
Кешкі қоңырау соғылған көптен бері.
Сопылар, қызметкерлер басылған жоқ,
Тас көшесін сыпырып жүргендері.

Ұзын қара бешпентті, ұзын шашты
Жамағатты итеріп бір жол ашты.
Мешітіне бастықтың келер жолын
Дайын қылып, сыпырып шаңын басты.

Томсарған, күлкісі жоқ, бір қансыз сұр,
Бір үлкен іс қылғансып асығып жүр.
Ладан¹ деген иісті от тұтатып,
Жаққан шамы жарықта нұр бермей тұр.

Құлшылыққа жиылған көп жамағат
Сыбдыр қағып тосып тұр, сол-ақ қымбат.
Тас күмбезде сыбыры күңгірлейді,
Ішкі үйіне кіруге тимей рұқсат.

Мұнан басқа қақпада бірқатар жан,
Жанашыр жоқ дүниеде жетім қалған.
Құдайдан да, жұрттан да күдер үзген,
Амал жоқ, өлмес үшін сұрайды нан.

Бірі ақсақ, бірі соқыр, бірі кемтік,
Киімі жүз құраулы жемтік-жемтік.
Мойны қара, қолы көн, езуі көк,
Көзі үңірейген, беті әжім, бәрі өлімтік.

¹ Ладан – сирек ағаштардың шайырынан алынатын хош иісті табиғи өнім.

Ұяттан, ар-намыстан не біледі?
Шіркеуге келгендерден тіленеді.
Аш итше бір теңгеге топыр қағып,
Бір таласып, бір ұрысып, бір күледі.

Ұялған соң тастаған бір мыс тиын –
Аш кедейге олдағы – қымбат бұйым.
Кір дорбаға онысын салып алып,
Жағалайды әркімді жыртық киім.

Бір бүкір ортасында, сол қозғалмас,
Жалынып еш адамға қолын созбас.
Арық қара, кең маңдай, қыр мұрынды,
Екі көзден от жанған не қылған жас?

Сұр ерін, өзі жұқа, ши тістеп,
Ызамен тұрған жандай бойын күштеп.
Кең жауырын, білегі бұлшық етті,
Үйренген жан секілді қызмет істеп.

Көп қайыршы бір-бірін кимелейді,
Бір тиынға таласып үймелейді.
Қозғалмай тұрған жастан сөйтседағы,
Бәрі қорқып, азғана именеді.

Қабағы түйіліңкі, сүйінбейді,
Алла бөлек жаратқан түрін дейді.
Жиырма сегіз жасында әжім түскен,
Көк тамырда қан ойнап дірілдейді.

Көзге бүкір, қайраты – болат қырлы,
Сақтап жүрген секілді бұл бір сырды.
Шайтанның суретіне есіктегі
Бірқатар көзін салып қарап тұрды.

– «Әгарда шайтандыққа жетсе қолым,
Алдауға арланар ем адам ұлын.
Аллаға ғасы¹, бәйһүшке қашқын болып,
Онан соңғы бұл емес менің жолым.

¹ عاصی – (араб.) [‘аси] – күнәһар, күнәлі.

Қорыққан кісі секілді бойын барлап,
Теңдесі емес кісіні алдап-арбап,
Жек көріп алғаннан соң көріне жау боп,
Кегін алса болмай ма сыпыра жалмап?» –

Дүниені ескермейтін паң секілді,
Жатырқап тірі жанды аң секілді.
Сипатын, түрін көрсе сол бүкірдің,
Бір үлкен мақсұты бар жан секілді.

Қасында жолдастары – ақсақ, соқыр,
Қайыр тілеп шулап жүр, опыр-топыр.
Палицын бай есікке келіп еді,
Шыр айналды күңк етіп әлгі бүкір.

II

Елуге келген, шашы бурыл тартқан,
Көзінің түсі оңып, нұры қайтқан.
Жүріс-тұрыс сөйтсе де жас жігіттей,
Қуатына жарамас шал деп айтқан.

Үлкен етік аяқта, көк бешпентті,
Таққан кірес төсінде жарқ-жұрқ етті.
Жүргені тарс-тұрс еткен тәкаппарлау,
Жайған тасқа басқаны жанды үрпитті.

Палицын паңдықпенен басады аяқ,
Қайыршыға түксиер түйген қабақ.
Екі малай артынан ертіп алған
Күшік иттей қылып жүр байға жалбақ.

Кердең басып шіркеуге жақын барды,
Қалтадан бір теңгелік күміс алды.
Есікке шегелеулі құлыбы бар
Бір сандыққа барды да соған салды.

Ақырып кедейлерге дейді: «Антұрған!
Жалқаулықтан бәрі де мұндай болған.
Қызмет қылса, тамағы тоймас па еді?!»
Куды «кет!» деп кедейді әлгі тұрған.

Ақырған соң байғұстар әрі тұрды,
Қалтасына қол салып, мойнын бұрды.

«Бәрің бірдей шайнаспай, бөліп ал!» – деп,
Бір теңгелік күмісті лақтырды.

– Осылар елдің тынышын алды бүгін,
Бірдің нанын тіленіп, бірдің сүтін,
Құдайым кезін берсе, күтіп жүріп,
Ойнамай, бәрін аштан өлтіретін.

Үндемей бүкір жүрді арғы шеттен,
От жалындай бұл байға көзін тіккен.
Жай отындай жарқылдап қарауы өзге,
Ызасы қозғалған ба ішке бүккен?

Палицынды артынан қуып жетті,
– Не керек? – деп әлгі шал күңкіл етті.
– Сенен менің сұрауым тым аз ғана,
Өзің айтқан жұмысты берші! – депті.

– Қарама мені әлсіз деп, байым, кердең –
Бір ауыр тасты жұлып алды жерден.
– Көрген соң көзің жетсін, – дедідағы,
Атып, қағып, доп қылып ойнап берген.

Бай көріп, аң-таң қалды, мұның күшін,
Еш адам қылар емес қылған ісін.
– Өз қорама алайын, өзің көнсең,
Боласың ба қызметші менің кісім? –

Алды-артына бүкір де қарамады,
Қуанғаннан қасына жетіп барды.
Азаттығын садаға қылды-дағы,
Басына уағдасын беріп салды.

– Атың кім? – деп, бүкірден бай сұрады,
– Атым – Вадим, – деп еді, байға ұнады.
Қошаметтің жөні деп қос жалшысы,
Мағынасыз беталды ыржаңдады.

Жаман көзбен қарады Вадим сонда,
Ертіп жүрген екеуге бай да жолда.
Көзіне шыдай алмай, көтін қысып,
Жым-жырт болып екеуі болды молда.

III

Бай: «Ер!» – деді, артынан ере берді,
Бай шіркеуден үйіне тым кеш келді.
Қақпа соқты, қатты жел дүрілдеп тұр,
Тани алмай, ырылдап ит те үрді.

Вадим де іздегенін тапты, міне,
Жоғары қарап, түсті ойға аз ғана.
Шіркеудегі сертті ойлап, айтқан сөзді:
«Әделет қайда болса, сонда ғана».

Дүбірлетті есікті бай да болмай,
Аз кешікті, ашуға жан табылмай.
Бір жалшы келді есікке қалт-құлт етіп,
Жылы орынын тастамақ кімге оңай?

Үйіне бай Вадимді ертіп келді,
Сол заманға лайықты үйін көрді.
Қырықтан асқан семірген қатын отыр,
Бәйбішесі осы деп ойлап білді.

Ішпек, жемек, семіrmек, есінемек,
Еріккеннен жалшыға бос зекіrmек,
Бай ұрыспаған кезінде өзі ұрысқансып,
«Олай емес, білмейсің, бұлай» – демек.

Бұл қылық бұрынғыдан бір қалған жол,
Осындай бәйбішелер жұртта бек мол.
Өзге қызық суиын деген шақта
Қартаң тартқан қатынның қуаты – сол.

Соққан боран секілді біздің өмір,
Не тыныштық тауып берді, өзін де көр.
Сол қатынға келеді күншілігім,
Сондай өмір қолыма бір тимей жүр.

Ол қылықпен өлгенше ол да жүrmек,
Бала-шаға жыласып, өлсе өкіrmек.
Көршілері: «Адамға залалы жоқ,
Тым-ақ жақсы кісі еді, байғұс!» – демек.

(Аяғы бітпей қалған)

ӘЗІМ ӘҢГІМЕСІ

Бір сөзім «Мың бір түннен» оқып көрген,
Өлең қып сол сөзімді айтқым келген.
Болыпты ағайынды екі жігіт,
Бағдатта Мұстапа мен Сапа деген.

Екеуі жетім еді әкесі өлген,
Талаптан, жетімбіз деп, бос жүрмеген.
Тігінші, кестеші еді кіші інісі,
Мұстапа суретшілік ғылым білген.

Екеуі екі айрылмақ қамын жеген,
Бір шетке кетпек болып жұрт көрмеген.
Мал тапқаны бір іздеп таппақ болып,
Серт қылып, бір-біріне уәде берген.

Екеуін екі жаққа тағдыр бөлген
Жандар емес қатерден әсте именген.
Шын, Машынға¹ Сапасы кете тұрсын,
Мұстапа Балсураға² бұрын келген.

Мұстапа – бойдақ, кедей біраз тұрған,
Кәсібін күннен күнге тәңірі оңғарған.
Аздан соң қатын алып, үй салғызып,
Шаһарда сенімдінің бірі болған.

Пұл құрап, киім түзеп, қарны тойған,
Қағазға өрнек жасап, сурет ойған.
Құдайым кешіктірмей бір ұл беріп,
Молдалар оның атын Әзім қойған.

Бір жасап, екі жасап, Әзім өсті,
Сонан соң медресеге барып түсті.
Аз жылда жақсы ғылым кәсіп етіп,
Жас жігіт жүзі нұрлы, көңілі мас-ты.

Оқудан шыға ұстады ата өнерін,
Асырды атасынан әрбір жерін.

¹ Шын, Машын – Шығыс мемлекеттерінің аттары. Шин – Қытай, Мачин – Тай елі.

² Балсура – қаланың аты.

Сол күнде ажал жетіп, Мұстапа өліп,
Жыртық-жетім болмады ол жас өрім.

Атаның hareketін ұстай алды,
Өнері артық шығып, жан таң қалды.
Алушылар көбейіп мұның ісін,
Бұрынғыдан артылып мал құралды.

Бір күні лапкесінде отыр еді,
Торғын тон, алтын кәмәр¹ бір шал келді.
Не қылса бір құрметті адам ғой деп,
Өзім тұрып, иіліп сәлем берді.

Сәлемін алды шал да, амандасты,
Қасына жуық келіп жақындасты.
– Жат жердің адамы едім, ей, шырағым,
Не hareket қыласың? – деп сұрасты.

– Жасымнан жетім едім көңілі сынық,
Өнерім артық емес ондай ұлық.
Еңбекпенен көз сүзбей күн көремін,
Hарекетім – суретші, бояушылық.

– Мінезің, түсің жақсы надан дерге,
Артық өнер қиын ба талапты ерге?
Тесілген күні бойы сендей жасты
Аяймын өнімі жоқ бұл өнерге.

Бұл сөзге Өзім тұрып ашуланды,
– Тұрпайы сөйлейсіз, – деп қарай қалды.
– Атамның hareketін қорлама, бай,
Аш емен, болмасам да сендей малды.

– Қорламаймын һәм, балам, зорламаймын,
Тесілген күні бойы сені аяймын.
Химия ғылымын білуші ем, үйретер ем,
Мысты алтын жасаушы ем, алдамаймын.

Шын өнерге қайтер ең көзің жетсе?
Өркімге жарамайды мұны үйретсе.

¹ کمر – (парсы.) [кәмәр] – белдік, белбеу.

Өзі үлкен, өзі оңай, артық өнер,
Аз жұмыспен көп алтын хасил¹ етсе.

Мендағы жүргенім жоқ малдан күсіп,
Айттым, балам, басыңа мейірім түсіп.
Ертең ерте мысыңмен дайын болып,
Көңіліңнің дәркүмәнін алшы шешіп.

Әуелі хақтығына жетсін көзің,
Серт қылдым ғой үйретпек болып өзім.
Ертең ерте сол жерден табыспаққа
Екеуі уәде байлап, қойды сөзін.

Шал кетті, аң-таң бала үйге қайтты,
Көргенін анасына келіп айтты.
Химия ғылымы бар дейтін, сүйтседағы
Анасы басын шайқап, ішін тартты.

– Апар да мыс бақырды алдына сал,
Алтын болса, болады бір талай мал.
Жалғызым, не қылсаң да сақ болып жүр,
Жәдігөй боп жүрмесін антұрған шал.

Бала айтты: – Тәңірім қақса, пенде не етер,
Жалған болса, білінер, қор боп кетер.
Шын болып, уәдеге бармай қалсақ,
Ғапылдықтан айрылған ызасы өтер.

Не қылса, сол күн бала шала ұйықтады,
Өтірік, расын ойланып таба алмады.
Мыс бақырын қолына алдыдағы
Лапкеге күндегіден ерте барды.

Шалдағы дереу дайын бола қалды,
Бір дорбадан көмір мен көрік алды.
Екеуі сәлемдесіп болғаннан соң,
Мысың қайда, балам? – деп дігір салды.

Мыс бақырды сындырды талқан қылып,
Көмірге салды мысты, дүкен құрып.

¹ حاصل – (араб.) [хәсил] – өнім, табыс.

Мыс былқылдап еріген кезінде шал
Шөншіктен¹ ұсақ қара алды қырып.

Алды да, ол дәрісін мысқа салды,
Былқылдаған бұркылдап мыс шайқалды.
Бір нәрсемен азырақ бұлғалақтап,
Алтын қып суынған соң қолына алды.

Алтынын алып берді қолындағы:
– Сарапқа сал бардағы шаһарындағы
Алтын емес деп біреу айтса, балам,
Алдамшы, амалым жоқ, болдымдағы.

Алтынды ал да, көрсет жұртқа апарып,
Менің сөзім шын болса тәңірі оңғарып,
Сонау бақша ішінен табылармын,
Егер мені іздесең көңіліңе алып.

Әзім ұшты алтынды ала салып,
Не байларға көрсетті мұны апарып.
– Самородный сары алтын екен ғой, – деп,
Кім көрсе, сол айтады аң-таң қалып.

Үш мың үш жүз ділдаға кетті сатып,
Шешесіне ап келді таңырқатып.
Шешесі: – Сол кісіні шақыр! – деді,
Кетсін, – деп үйімізден дәм-тұз татып.

Бағанағы бақшаға Әзім келді,
Жолықты шал да, сонда отыр еді.
– Ей, ата, қылған ісің рас екен,
Қонақ боп, біздің үйден дәм тат, – деді.

Қос уыс ділда берді Әзімге шал:
– Сенің ортақ малың, – деп – мендегі мал,
Шешілісіп, сырласып отыралық,
Өртүрлі қымбат баға ішкілік ал.

Сырлассaq, сұхбаттассaq, аулақ артық,
Нашалы² боламыз ғой сөйлеп шалқып.

¹ Шөншік – бұзау терісінен тігілген дорба (көне сөз).

² Нашалы (наша, анаша) – түтікпен тартатын есірткі шөп.

Ананды да бір жерге жібер, балам,
Сырымды үйрете алман бойым тартып.

Күн батпай биттей алаң болма бізге,
Қас қарая келермін мен де сізге.
Ішу, жеу арасында сөйлер сөз көп,
Ол үйде жан болмасын сенен өзге!

Әзім кезді базарды аз тентіреп,
Өртүрлі ішкілікті алды күреп.
Алтынды көргеннен соң, анасы да
Кетті көрші үйіне, сеніңкіреп.

Арақ, жеміс – әртүрлі нығмат¹ дайын,
Қуанды алтын қолға кірген сайын.
Үйіне бөтен жалғыз жанды қоймай,
Оңаша безендіріп тұрды жайын.

Көз байлана сып етіп шал да келді,
Әзім де есік ашты, дайын еді.
Әзімді баласына балағандай,
Жайнаңдап жарқын жүзбен үйге кірді.

Шал кіріп үйді тегіс аралады,
Бір Әзімнен басқа жан таба алмады.
Біратола пейілді беріп алған,
Әзім де бұл қылықты шам алмады.

Хош уақытсып сөйледі шал барқылдап,
Қол қусырып Әзім тұр, сөзін тыңдап.
Асын жеп, қолын жуып болғаннан соң,
Әпкел деп ішкілікті қойды ымдап.

Бар іс қой әуелден-ақ ел салтында,
Орыс, неміс болса да, қай халқың да.
Пайда деп тән саулыққа ішетұғын.
Миуадан тартқан хәмір² ас артында.

¹ نعمت – (араб.) [ни‘мәт] – игілік, нығмет.

² خمر – (араб.) [хәмр] – спиртті ішімдік, арақ.

Подносқа бөтелкемен арақ толды,
Бір-екі жақсы үремке дайын болды.
Жоқтан барды сөйлесіп, сауқым салып,
Алысты пияланы оңды-солды.

Жайма-шуақ сұм шалдың іші мықты,
Алғашқы ішкен Әзімге тез-ақ шықты.
Бір аяқ қолдан қолға дегенсініп,
Жәдігөй стақанға дәру тықты.

Онысы түн ортасы болған заман,
Сұм екен талай жанды әуре қылған.
Дәрі қосқан аяқты ішкеннен соң,
Әзім барып жығылды шалқасынан.

Сонда шал терезеден бір ысқырды,
Төрт жігіт табыт алған үйге кірді.
Әзімді сол табытқа салдыдағы,
Төртеуі көтеріп ап тысқа жүрді.

Әзімді мас қып алып, шал кенелді,
Есікті жабамын деп аз бөгелді.
Артын жым-жырт қылды да, антұрған шал
Төртеуін ертіп алып, тез жөнелді.

Теңіздің жағасында қалың қамыс,
Ішінде бір кеме бар шалға таныс.
Әзімді сол кемеге салдыдағы,
Тұмсығын бұрып алды шетке шалыс.
Қасында жиырма-отыз жолдасы бар,
Қаладан таң атқанша кетіп алыс.

Ел тұрды, ертең кемпір үйге кірді,
Бала жазым болғанын іші білді.
Зар ұрды, ойбай салды, не бітірсін,
Тұра тұр, өзге-жайын сұрама енді.

Әзім есін жиыпты ертең түсте,
Өз басын көрді қауіп-қатер істе.
Қол-аяғы байлаулы жатыр жалғыз,
Темір шеттік қапас боп тұрды үсте.

Бірғалып орнынан ол әрең тұрды,
Түрегеліп антұрған шалды көрді.
– Ақсақал адам мұндай қыла ма екен,
Анамнан мені айырып бұл нең? – деді.

– Көзіңді аш, есіңді жи, енді ойнама,
Мені сен өз діндесім деп ойлама!
Мен отқа шоқынамын, дініме көн,
Менде бардың бәрінен қауіп ойлама!

Егерде көнбей қалсаң, наданшылық,
Әр күні сізге дайын бір жүз шыбық.
Мың жаның болсадағы құтылмайсың,
Табылмас енді менен майда қылық.

Бала айтты: – Дінім үшін жаным құрбан,
Жаннан қорқып, отыңа мен бас ұрман.
Дінім хақ, ісім ақпын, өлсем шәйіт,
Қорқады деп үмітті үз сен антұрған.

Баланың бар киімін шешіп алды,
Жүз қамшы арқасына дүре салды.
Қыңқ етіп бір дыбысты шығармады,
Азырақ талмаусырап, нашарланды.

Мұнысын жаратпады, Қадір¹ Сұбхан²,
Көк бұзылып, жер жүзі болды топан.
Байлаулы бала жайға қала берді,
Кемемен әуре болды көп антұрған.

Түн бойы ұйықтамады бір де мызғап,
Су сарылдап құйылды, кемеңі ырғап.
Отыз құлы таусылды табанынан,
Су төгіп таң атқанша ол сарпылдап.

Отыз құл ақылдасты басты қосып,
Өлеміз деп ойлады жаннан шошып.
Бір шеттен бір жағаға келе жатқан
Кәрі иттің ұстай алды алдын тосып.

¹ رداق – (араб.) [Қадир] – құдіретті. Алланың көркем есімдерінің бірі. Құдіретті Алла деген мағынада.

² ناحبس – (араб.) [субхән] – пәк. Аллаға қарата қолданылатын эпитет.

– Ақсақал, іс қыласыз ойланбастан,
Жаннан қорқып қашпаушы ек қара тастан.
Құдай сүймей бұл істі бізге салды,
Қолын шеш, ризалық ал, мына жастан.

Қолын шеш, ризалық ал, кісенді бұз,
Шапшаң айт, көнесің бе, уақыт тығыз.
Бұл сөзге көнбей қалсаң, ақыр өлдік,
Сені суға тастаймыз отызымыз!

Сонда шал мына сөзге аң-таң қалды,
Не қыларын біле алмай, аз ойланды.
Пішінін отызының байқаған соң,
Баланың қол-аяғын шешіп алды.

Мойнынан шырағым деп құшақтайды,
Көзінің ағып жасы, бұршақтайды.
– Шырағым, мастықпенен қылыппын, – деп,
Әуелгі сөзден танып және алдайды.

Әзім жас, ақ пейілдеу адам еді,
Ойлады: өтірік болса неге именді.
Мастықпен қылса қылған шығар-ау деп,
Іс көрмеген жастықпен және сенді.

– Мастықпен қылған болсаң, кештім саған,
Кәрі ит те: – шырағым, – деп арсаңдаған.
Жел тынып, күн айығып баяғыдай,
Хикметімен тоқтатты бір жасаған.

Баланы сыйлап жатыр, тамақ қамдап,
Су төккісіз жорға боп шал жылмандап.
Отыз құл мынау тек жан емес қой деп,
Әлінше қызметінде жүр тырбаңдап.

Бір мезгілде шал айтты: – Балам, тоқта,
Мысты алтын қылатын дәрі осы жақта.
Алыс емес, аз күндік жақын жерде,
Болмай ма молықтырып ап қайтсақ та?

Бала айтты: – Өзің біл! – деп бұл сөзіне,
Шал қуанды тиген соң ерік өзіне.

Төбесінен тік тұрып қылды қызмет,
Титтей шәрgez келмейді мінезіне.

Сып етіп бір жағаға келді жетіп,
Шал жөнелді, баланы қасына ертіп.
Бір барабан тұр екен, қағып еді,
Қамады желмаялар дүбірлетіп.

Үш желмая ұстады жорығына,
Бірінің азық артты қомдығына.
Екеуіне ер ерттеп мініп алып,
Барабанды қалдырды орынына.

Желмаялар келеді желдей есіп,
Сұм шалдың бір тарапты көзі тесіп.
Шал айтады балаға: – Көрдің бе – деп, –
Бұлт тұр бұлдыраған елеңдесіп?

Ол өзі – бұлт емес, Қаптың тауы,
Бір бөлек үлкен таудың бергі бауры.
Бергі таудың басында сол дәрі бар,
Қырандай ап қайтармыз жібек баулы.

Түні бойы жүріпті, болды сәске,
Көрінді жарқыраған үйдей нәсте.
– Бұл не? – деп сұрап еді, тұра қашты,
Биттей аял қылмады кәпір әсте.

– Бұл не, – деп тағы да айтты Өзім сорлы, –
Қашқаның не қылғаның мұнша ғұрлы?
– Шырағым, мұның өзі қатерлі жер,
Бір қаскөй жәдігөй дәудің орны.

Соны айтты да, шал сабап жүре берді,
Бір өзен жатыр екен, соны өрледі.
Өзенді өрлегеннен бір айрылмай,
Дәл бесінде ұшыртып тауға келді.

Келді де бір жартасқа түсе қалды,
Азық артқан маяны жарып салды.
Ішін жарып, іштегі ішек-қарнын,
Өкпе-баурын тазалап, бәрін алды.

Сонда шал Өзімге арқан, қанжар берді,
Маяның ішіне еніп, сен жат! – деді, –
Ішін тігіп, мен кетіп, жасырынам,
Тау басында самұрық бізді көрді.

Бұл жерге мен кеткен соң самұрық келер,
Маяны іліп алып, биікке өрлер.
Бір жерге қонғаннан соң жардағы шық,
Именіп адамзаттан ұшып кетер.

Тау басында бар қара ұсақ топырақ,
Қапқа толтыр кешікпей жылдамырақ.
Қап толған соң арқанға байлап жібер,
Саспай шешіп алғанша тоқта бірақ.

Сонан соң арқаныңды тасқа байла,
Түсетұғын ыңғайлы жерді сайла.
Арқаннан ұстадағы түс сырғанап,
Жарамайды қылмасақ сүйтіп айла.

Қап алды, қанжар алды сонда Өзім,
Сөзінің ұқты бәрін қылмай жазым.
– Шырағым, айтқанымды жаңылма, – деп,
Барынша қылып жатыр шал да тағзым.

Өзім де бөгелмеді бойын тежеп,
Талабы, тәуекелі сондай-ақ көп.
Тәңірінің бір жазғаны екі болмас,
Маяның ішіне енді тәуекел деп.

Маяның кетіп қалды ішін тігіп,
Шалекең жасырынды талға кіріп.
Аспаннан самұрық келіп, іліп алып,
Қайқайып қайта шықты бір-ақ ырғып.

Маяны самұрық қонды тасқа апарып,
Ер Өзім шыға келді ішін жарып.
Адамзатты көрген соң бұдан шошып,
Отырды самұрық құс аулақ барып.

Жалтандап Өзім шықты тау басына,
Тапты топырақ, толтырды дорбасына.
Қап толған соң арқанға мықтап байлап,
Тау басынан жіберді атасына.

Жіберді әлгі қапты жерге атып,
Антұрған шал дәулетке қалды батып.
Қап жерге түскеннен соң дінсіз кәпір
Арқанды алып кетті жұла тартып.

Айрылып арқанынан Әзім қалды,
– Арқанды неге алдың! – деп айғай салды.
– Талайды осы тауға тастағанмын,
Соның бірі болдың, – деп кете барды.

Сұм шалдың дінсіздігін сонда білді,
Қарамай, бір қайрылмай, жүре берді.
Кәпірдің қайрылмасын білгеннен соң,
Жүгіріп жалтыр тастан жол іздеді.

Көрді, білді ол таста жолдың жоғын,
Сонан соң қамдап бақты қарны тоғын.
Азырақ жеміс тауып жедідағы,
Көрмекке жата кетті хақ бұйрығын.

Күн де батты, бір жерге Әзім жатты,
Күн батқан соң жан-жағы салдыр қақты.
Қараса қаптап жүрген бәрі айдаһар,
Сонда да біраз жатып ұйықтап қапты.

Ұйықтап кетіп, шошынып тез оянды,
Жұтқалы көрді келген айдаһарды.
Не де болса тәуекел қылдыдағы,
Қанжармен қақ басынан шауып қалды.

Өзі де бір тарапқа ыршып кетті,
Бір биік ағаш көрген, соған жетті.
Биік жерде болайын деді-дағы,
Сол түні ағаш басын мекен етті.

Әр-бері жаттыдағы, ұйықтап қалды,
Шаршаған ғой, күн шыға зорға оянды.
Қараса басқа айдаһар жоғалыпты,
Өзі шапқан таныды айдаһарды.

Ойлады: тірі болса кетпес пе еді?
Өлген ғой мына айдаһар, деп ойлады.
Ағаштан түсе қалып айдаһарға,
Қолына қанжар алып, жетіп барды.

Көрдi, бiлдi айдаһар тiрi емесiн,
Тәңiрi ұзын жаратқан сом денесiн.
Қанжармен таспадай қып тiлiп алып,
Аз уқалап кептiрдi жон терiсiн.

Жалғап-жалғап, бiр ұзын арқан еттi,
Ер Әзiм осылайша талап еттi.
Бiр ұшын тасқа байлап жiбергенде,
Түсетұғын орнына әбден жеттi.

Ер Әзiм тәуекел қып жаннан күсiп,
Арқаннан ұстады да, кеттi түсiп.
Қарақат жеп, мойыл жеп, судан iшiп,
Өзендi құлдады да, жүгiрдi ұшып.

Үш қонып, төртiншi күн белден асты,
Ол күнi алтынды үйге душарласты.
Тау басынан түсiрген тәуекелмен
Сол үйге кiрмек болып қадам басты.

Қақпадан кiрдi iшкерi қадам басып,
Бiр үйiнен өрледi бiр үйге асып.
Тiлдесерге еш адам жолықпады,
Төрдегi үйге кiрдi есiк ашып.

Екi сұлу қыз отыр төрдегi үйде,
Ондай сұлу көрген жоқ бүтiн елде.
Екi қыз шатраш ойнап, бiлмей қалды,
Кiрдi де, тұра қалды орта жерде.

Екi қыз мұны көрдi бас көтерiп,
Адамзатқа таңырқап, тұрды елерiп.
– Ей, жiгiт, түсiң жақсы жан екенсiң,
Жүр едiң жәдiгөйге не қып ерiп?

Сөйледi Әзiмдағы аянбай-ақ:
– Мен ғарiп бишарамын жүрген саяқ.
Әуелде өзi көрген бар қысаны
Сөйледi бiрiн қоймай бастан-аяқ.

Екi қыз естiп бiлдi Әзiм жайын,
Есiркеп, мүсiркейдi айтқан сайын.
– Сен бiзге бауыр болып, тұр осында,
Не керектiң қылалық бәрiн дайын.

– Күп болсын, олай болса, апаларым!
Дүниенің тартып жүрмін жапаларын.
Сағынсам, өз еліме жеткізе ме,
Айтсаңыз, мархаматты аталарың?

– Көңілді бос суытпа біздей қыздан,
Сізге уәде біздерге тәңірі айтқызған.
Шыдағанша шыдап бақ қасымызда,
Қайтпағың келер біздің қолымыздан.

Сені біз жар етпейміз, бауыр еттік,
Достықпен жүрек еріп тәуір еттік:
Түбінде сен тұра алмас болсаң мұнда,
Еліңе жеткізуге біз де жеттік.

Күп болады десті де, серт байласты,
Қатты-қатты айтысып уәделесті.
Көңілінде қара жоқ, ақ ниетпен
Тым жақын дос болуға ыңғайласты.

Күн жаңғырып, бойына қуат енген,
Алтынды үйдің ішінде еркеленген.
– Жан-жағын қалай сайран қылсаң еркін,
Жалғыз-ақ бір есікке кірме, – деген.

Екі қыз кетіп бір күн, қалды Әзім,
Салған жоқ қыздар оның көңліне ажым.
Тал түсте бағанағы кірме деген
Есікке кіріп кетті бар ма лажың?

Кірсе, аржағы дөңгелек қалың ағаш,
Ішінде бір хауыз бар, ернеуі тас.
Бұлбұл сайрап, миуасы салбырап тұр,
Салтанатын түгендеп айтып болмас.

Тас ернеуі меруерт, ол көрінген,
Кеткісі келмес жанның мұны көрген.
Ер Әзім тамашалап қарап тұрса,
Бір түрлі таңғажайып құстар келген.

(Аяғы бітпей қалған)

ҚАРА СӨЗДЕРІ

Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтып, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын.

Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ. Бағусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не албыртқан, көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын!

Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Балалар өздеріне керегінше өздері бағар. Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтұғын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп, қалған азғана өмірімді қор қылар жайым жоқ.

Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенінді кімге үйретерсің, білмегенінді кімнен сұрарсың? Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұндасып шер тарқатысар кісі болмаған соң, ғылым өзі – бір тез қартайта-тұғын күйік.

Сопылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елге, осы жерде не қылған сопылық?

Балаларды бағу? Жоқ, баға алмаймын. Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай hareketке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам? Оны да ермек қыла алмадым.

Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ.

ЕКІНШІ СӨЗ

Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді: «ененді ұрайын, кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы» деп. Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе – шаршап, жаяу жүрсе – демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, «бакалшік¹ ноғай» деп. Орысқа да күлуші еді: «ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп. Орыс ойына келгенін қылады деген... не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті» деп.

Сонда мен ойлаушы едім: ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім.

Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһары жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін², тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп, сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда. Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына, құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз. Біздің ең байымызды: «Сәнің шақшы³ аяғың білән пышыратырға қойған идән түгіл, шық, сасы қазақ», – деп үйінен қуып шығарады. Оның бәрі – бірін-бірі қуып қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, зор болғандық әсері. Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күні құрлы да жоқпыз. Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?

¹ Ұсақ саудагер.

² (مرحاً) – (а) [ахирәт] – ахирет, ақырет. Бұл жерде өлген кісіні орайтын кебін мағынасында.

³ Лас, былғаныш.

Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не? Һәмма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз, қорқақ мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз, надан арсыз келеді; әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады.

Мұның бәрі төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан, өзге егін, сауда, өнер, ғылым – солар секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді. Әрбір мал іздеген малым көп болса, өзімдікі де, балаларым да малды болса екен дейді. Ол мал көбейсе, малшыларға бақтырмақ, өздері етке, қымызға тойып, сұлуды жайлап, жүйрікті байлап отырмақ. Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, байлық қызметінен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айырылған және біреуге тиіспек, я болмаса орынсыздығынан елден кетпек – әр қазақтың ойы осы.

Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма? Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айырылғандар көбейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізбен қас сағындық. Әрі-берден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық. Осындай қастарға сөзім өтімді болсын және де ептеп мал жиюға күшім жетімді болсын деп, қызметке болыстық, билікке таластық.

Сонан соң не момынның баласы бөтен жаққа шығып, еңбек қылып, мал іздемейді, егін, сауданың керегі жоқ болады. Өз басын өзі осындай таласпенен кісі көбейтеміз деп партия жиғандардың бүгін біреуіне, ертең біреуіне кезекпен сатады да жүреді. Ұрылар тыйылмайды. Ел тыныш болса, оның ұрлығын ешкім сүйемес еді. Ел екі жар болған соң, кім ант ішіп ақтап, арамдығын жақтап, сүйеймін десе, соған жақ болып сүйеніп, бұрынғыдан ұрлығын әлденеше есе асырады.

Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әртүрлі уголовный¹ іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание² – тергеу шығарады. Өтірік көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін. Ол адам басын құтқармақ үшін жамандарға жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі, сотты адам болып, ешбір қызметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені. Ол болыс болғандар өзі кулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, куларды қадірлейді, өзіме

¹ Уголовный (орыс.) – қылмысты.

² Дознание (орыс.) – жауапқа шақыру.

дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді деп.

Осы күнде қазақ ішінде «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалылығынан жетерсің» деген сөз. Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпенен андысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?

Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді: Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование¹ алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да сайламаса, уезный начальник пенен военный губернатордың назначениесімен² болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді. Оның себебі: әуелі – қызметқұмар қазақ балаларына образование беруге ол да – пайдалы іс, екінші – назначением болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлықтарға міндетті болар еді.

Уә³ және назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлкі жоғалар еді. Уә және әрбір болыс елде старшина басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күл төбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын»⁴ білмек керек. Іәм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ.

Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе. Ол билерге даугер адамдар қалмай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып, үстіне біреуді посредникке⁵ сайлап алып, біте берсе; егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау ұзамай, бітім болар еді.

¹ Образование (орыс.) – білім.

² Назначениесімен (орыс.) – қызметке тағайындау.

³ و – (араб) [уә] – жалғаулық: мен, менен, пен, пенен, және.

⁴ Жеті жарғы – Тәуке ханның заңының жеті ережесі.

⁵ Посредникке (орыс.) – екі жағына бірдей адам сайлап алу деген мағынада.

Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил¹ көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, елемеген кісінің не дүниеде, не ахиретте² басы бір ауырмай қалмаса керек.

Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кеніш³ болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қыл-дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет⁴ табу керек һәм қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!

Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де – бір антұрғандық. Және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі – өзі де қайғы. Ондай күлкіге үнемі өзің де салынбассың, әрбір жақсы адамның жақсылық тапқанына рахаттанып күлсең, оның жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат⁵ көріп күл. Әрбір ғибрат алмақтың өзі де мастыққа жібермей, уақытымен тоқтатады. Көп күлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір күлкі бар-ау, Құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен, жүректен келмейді, қолдан жасап, сыртыменен бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің әнін сәндеп, әдемішілік үшін күлетін бояма күлкі.

Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, біріне бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды.

Құлық саумақ, кез сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуелі Құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды.

¹ (غافل) – (араб.) [ғафил] – хабарсыз, бейқам, ғапіл.

² (آخره) – (араб.) [ахирет] – ақирет.

³ (گنج) – (парсы.) [гәнж] – кеніш, қазына.

⁴ (حرکت) – (араб.) [хәрәкәт] – қозғалыс, әрекет.

⁵ (عبرت) – (араб.) [‘ибрәт] – үлгі, ғибрат.

БЕСІНШІ СӨЗ

Көкірек толған қайғы кісінің өзіне де билетпейді, бойды шымырлатып, буынды құртып, я көзден жас болып ағады, я тілден сөз болып ағады. Қазақтар: «Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла гөр!» деп тілек тілегенін өзім көрдім. Онысы – жас баладан гөрі өзі есті кісі болып, ескермес нәрсесі жоқсып, қайғылы кісі болғансығаны. Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсың: әуелі – «Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзіңде жоқ болса, әкең де жат», «Мал – адамның бауыр еті», «Малдының беті – жарық, малсыздың беті – шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Берген перде бұзар», «Алаған қолым – береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ», «Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз», «Қарның ашса, қаралы үйге шап», «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» деген осындай сөздері көп, есепсіз толып жатыр.

Бұл мақалдардан не шықты? Мағлұм¹ болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен, бірақ ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе оныменен жауласпақ екен. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен.

Бұлардың жас баланың ақылынан несі артық? Бірақ, жас бала қызыл ошақтан қорқушы еді, бұлар тозақтан да қорықпайды екен. Жас бала ұялса, жерге ене жаздаушы еді, бұлар неден болса да ұялмайды екен. Сол ма артылғаны? Қолымыздағыны үлестіріп талатпасақ, біз де өзіндей болмасақ, безеді екен. Іздеген еліміз сол ма?

¹ (معلوم) – (араб.) [мә‘лум] – мәлім, белгілі.

АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақтың бір мақалы: «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады – білмейді. Қазақ ойлайды: бірлік – аты ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? Осы ма бірлік? Жоқ, бірлік – ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малынды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып бірлік қылады. Бірлік малға сатылса, антұрғандықтың басы осы. Ағайын алмай бірлік қылса керек, сонда әркім несібесін құдайдан тілейді, әйтпесе құдайдан тілемейді, шаруа іздемейді. Әуелі біріне-бірі пәле іздейді. Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатып, әйтеуір бірін-бірі алдаудың амалын іздеседі. Мұның қай жерінен бірлік шықты?

«Ырыс алды – тірлік» дейді, ол қай тірлік? Ол осы жан кеудеден шықпағандық па? Жоқ, ондай тірлік итте де бар. Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам өлімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады. Жанын қорғалатып, жаудан қашып, қорқақ атанып, еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, ез атанып, дүниеде әлгі айтылған ырысқа дұшпан болады. Ол айтқан тірлік олар емес. Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да, көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың.

Кеселді жалқау, қылжақбас,
Әзір тамақ, әзір ас,
Сыртың – пысық, ішің – нас,
Артын ойлап ұялмас, –

болып жүріп, тірімін деме, онан да Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық.

ЖЕТІНШІ СӨЗ

Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демекшілік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?» «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген.

Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Әзелде Құдай Тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді. Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боктықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көңілменен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық, көңіл айтып тұрса, сенбедік. Көзбен көрген нәрсенің де сыртын көргенге-ақ тойдық. Сырын қалай болады деп көңілге салмадық, оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз. Біреу кеткенін айтса да, ұқпаймыз. Біреу ақыл айтса: «Өз білгенің – өзіңе, өз білгенім – өзіме», «Кісі ақылымен бай болғанша, өз ақылыңмен жарлы бол» деген дейміз. «Ой, тәңірі-ай, кімнен кім артық дейсің!» – дейміз, артығын білмейміз, айтып тұрса ұқпаймыз.

Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық? Қайта, бала күнімізде жақсы екенбіз. Білсек те, білмесек те, білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде хайуаннан да жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз.

СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды?

Біреу – болыс, біреу – би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. Ол не қылып тыңдасын және тыңдайын десе де, қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба, немесе халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? – деген ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді.

Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малыменен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық, ақыл, ғылым, білім – ешнәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, Құдай Тағаланы да паралап алса болады дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны – бәрі мал. Сөзді қайтып ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызбақ; саудасын жиғызбақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бөрі, қыс, суық-сұғанақ – солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ. Оның бәрін жайғастырып, аяғын алып келіп мақтанға орналастырғанша қашан? Қолы тимейді.

Енді ұры-залым, сұм-сұрқия өздері де тыңдамайды.

Онша-мұнша қой жүнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. Аналар анадай болып тұрғанда, білім, ғылым, ақылды не қылсын? Және де білім, ғылым кедейге керегі жоқтай-ақ: «Бізді не қыласың, ана сөзді ұғарлықтарға айт!» дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдындағы үшеуіндей болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұңы болмаса керек.

ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Осы мен өзім – қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Уә әрнешік бойларынан адам жақсы көрерлік, көңілге тыянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді. Соны не үміт үзбестікке, не онысы болмаса, мұнысы бар ғой деп, көңілге қуат қылуға жаратсам керек еді, ондайым жоқ. Егер жек көрсем, сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, «не қылды, не болды?» демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Бұл айтқанның бірін тұтпай болмас еді.

Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін. Әншейін осылардың ызасынан ба, өзіме-өзім ыза болғанымнан ба, яки бөтен бір себептен бе? – еш білмеймін. Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам, ызалана алмаймын. Күлсем, қуана алмаймын, сөйлегенім өз сөзім емес, күлгенім өз күлкім емес, бәрі де әлдекімдікі. Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы көріп, үміт етіп жүрішпін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін. Тегінде ойлаймын; бұ да жақсы, өлер кезде «әттегене-ай, сондай-сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге.

ОНЫНШЫ СӨЗ

Біреулер Құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан Құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма?

Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықша орның бар еді? Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік, не түрлі боларын біліп сұрадың? Дүниеде өзіңнің көрген қорлығың аз болды ма? Өзіңнің қылған иттігің аз болды ма? Енді бір бала туғызып, оны да ит қылуға, оған да қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың?

Артымнан балам Құран оқысын десең, тірлікте өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім Құран оқымайды? Егер жаманшылықты көп қылған болсаң, балаңның оқыған Құраны сені неге жеткізеді? Тірлікте өзіңе өзің қылмаған істі, өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма? Ахирет үшін бала тілегенің – балам жасында өлсін дегенің. Егерде ержетсін десең, өзі ержетіп, ата-анасын тозақтан құтқарарлық бала қазақтан туа ма екен? Ондай баланы сендей әке, сенің еліңдей ел асырап өсірмек пе екен?

Қартайғанда асырасын десең, о да – бір бос сөз. Әуелі – өзің қаруың қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па? Екінші – балаң мейірімді болып, асырарлық болып туа ма, жоқ па? Үшінші – малың болса, кім асырамайды? Малың жоқ болса, қай асырау толымды болады? Балаңның мал табарлық болары, мал шашарлық болары – ол да екі талай. Хош, Құдай Тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің. Әуелі өз күнәнді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласың. Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Басында балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, «кәпір – қияңқы, осыған тимендерші!» деп, оны мазаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?

Және мал тілейсіңдер, неге керек қылайын деп тілейсіңдер? Әуелі, Құдайдан тілеймісің? Тілейсің. Құдай берді, бергенін алмайсың. Құдай Тағала саған еңбек қылып мал табарлық қуат берді. Ол қуатты адал кәсіп қыларлық орынға жұмсаймысың? Жұмсамайсың. Ол қуатты орнын тауып сарып қыларды білерлік ғылым берді, оны оқымайсың. Ол ғылымды оқыса, ұғарлық ақыл берді, қайда жібергенінді кім біледі?.. Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, орнын тауып істесе, кім бай болмайды? Оның саған керегі жоқ.

Сенікі – біреуден қорқытып алсаң, біреуден жалынып алсаң, біреуден алдап алсаң болғаны, іздегенің – сол.

Бұл – Құдайдан тілеген емес. Бұл – абыройын, арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік. Қош, сүйтіп жүріп-ақ мал таптың, байыдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды. Ешбір қазақ көрмедім, малды иттікпен тапса да, адамшылықпен жұмсаған. Бәрі де иттікпен табады, иттікпен айрылады. Бейнет, күйігі, ызасы – сол үшеуінен басқа ешнәрсе бойында қалмайды. Барында баймын деп мақтанады. Жоғында «маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады. Кедей болған соң, тағы қайыршылыққа түседі.

ОН БІРІНШІ СӨЗ

Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі ұрлық, ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алып, тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші – бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса, мен соған керек боламын деп, көтін қыздырып алып, өзін бір ғана азық қылайын деп жүр.

Ұлықтар пәлі-пәлі, бұл табылған ақыл деп, мен сені бүйтіп сүйеймін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп, мынаны жеп жүр. Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен сойылыңды соғайын, дауыңды айтайын деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, Құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп басын, ауылын, қатын-баласын сатып жүр. Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа ой да түсер еді, шаруа да қылар еді. Бай барын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді. Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? Ұрыны тыю да оңай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды?

ОН ЕКІНШІ СӨЗ

Кімде-кім жақсы-дүр, жаман-дүр ғибадат қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин¹, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуелі – иманның иғтиқадын² махкемлемек³ керек, екінші үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны Құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды. Уәләкин⁴, кімде-кім иманның неше нәрсе бірлән кәмәләт⁵ табатұғынын білмей, қанша жерден бұзылатұғынын білмей, басына шалма орап, пірәдар⁶ атын көтеріп, оразашыл, намазшыл болып жүргені көңілге қалың бермей тұрып, жыртысын салғанға ұқсайды. Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды, ықыласыменен өзін өзі аңдып, шын діни шыншылдап жаны ашып тұрмаса, салғырттың иманы бар деп болмайды.

¹ لكن و (араб.) [уәләкин] – бірақ, алайда.

² اعتقاد – (араб.) [иғтиқад] – сенім. Имани иғтиқад – имани-сенім.

³ محکم – (араб.) [мухкәм] – берік, мықты.

⁴ لكن و – (араб.) [уә ләкин] – бірақ, алайда.

⁵ کمالهت – (араб.) [кәмәләт] – кемелдік.

⁶ برادر – (парсы.) [биродәр] – ағайын, бауыр. Діни-сопылық ұғым ретінде бауырмалдылықты білдіреді.

ОН ҮШІНШІ СӨЗ

Иман деген – Алла тәбәрәкә уә тағаланың¹ шәриксіз², ғайыпсыз, бірлігіне, барлығына уә³ әртүрлі бізге пайғамбарымыз саллаллаһу ғалайһи уәсәлләм⁴ арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын ұсынып, инанмақ. Енді бұл иман дерлік инануға екі түрлі нәрсе керек. Әуелі – не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел – ыспат⁵ қыларға жараса, мұны яқини⁶ иман десе керек. Екіншісі – кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық берік боларға керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып, көңілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иман тақлиди⁷ дейміз.

Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Яқини иманы бар деуге ғылымы жоқ, тақлиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз? Құдай Тағала өзі сақтасын. Әрнәшік білмек керек, жоғарғы жазылмыш екі түрліден басқа иман жоқ. Иманға қарсы келерлік орында ешбір пенде Құдай Тағала кеңшілігімен кешеді-дағы демесін, оның үшін Құдай Тағаланың ғафуына⁸ яки пайғамбарымыздың шапағатына⁹ да сыймайды, мүмкін де емес. «Қылыш үстінде серт жоқ» деген, «Құдай Тағаланың кешпес күнәсі жоқ» деген жалған мақалды қуат көрген мұндай пенденің жүзі құрсын.

¹ تبارک و تعالیٰ – (араб.) [Тәбәрәкә уә тә‘әлә] – Аллаға эпитет ретінде қолданылатын атау. Мағынасы: игілікке бастаушы ұлы Алла деген мағынада.

² شریک – (араб.) [шәрик] – серік.

³ و – (араб.) [уә] – жалғаулық: мен, менен, пен, пенен, және.

⁴ صلى الله عليه وسلم – (араб.) [саллаллаһу ‘әләйһи уә сәлләм] – Алланың оған сәлемі мен амандығы болсын.

⁵ ثابثا – (араб.) [исбат] – дәлел, айғақ.

⁶ نىقى – (араб.) [йәқини] – шүбәсіз, шынайы. Яғни, шынайы иман деген. Мұны кейде тәхқиқи иман деп те атайды.

⁷ دىلىقت – (араб.) [тәқлид] – еліктеу. Яғни, біреулерге еліктеп, қоршаған ортаның әсерімен немесе басқалардың сөзімен иман келтіруді айтады.

⁸ وفع – (араб.) [‘әфу] – кешіру.

⁹ تعافش – (араб.) [шәфа‘әт] – көмек, мейірім. Мұнда пайғамбардың қияметтегі мейірім-шапағатын айтып отыр.

ОН ТӨРТІНШІ СӨЗ

Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі. Асықтық та – жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанға көнгіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамау – ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры – әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз.

Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады. Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі – пәлеге, жаманшылыққа еліртпек үшін, бірін-бірі «айда, батырлап!» қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сөздері. Әйтпесе Құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?

ОН БЕСІНШІ СӨЗ

Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім.

Әуелі – пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Есер кісі орнын таппай, не болса сол бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісімсіп, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп, бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші – әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки эне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, бір түрлі мастық пайда болады екен.

Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін ашып, «ананы-мынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен. Есер кісілер ер-тоқымын тастап, бөркі түсіп қалып, етегі атының көтін жауып кетіп, екі көзі аспанда, жынды кісіше шаба беруді біледі екен, соны көрдім.

Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?

ОН АЛТЫНШЫ СӨЗ

Қазақ құлшылығым Құдайға лайық болса екен деп қам жемейді. Тек жұрт қылғанды біз де қылып, жығылып, тұрып жүрсек болғаны дейді. Саудагер несиесін жия келгенде, «тапқаным осы, біттім деп, алсаң – ал, әйтпесе саған бола жерден мал қазам ба?» дейтұғыны болушы еді ғой. Құдай Тағаланы дәл сол саудагердей қыламын дейді. Тілін жаттықтырып, дінін тазартып, ойланып, үйреніп әлек болмайды. «Білгенім осы, енді қартайғанда қайдан үйрене аламын» дейді. «Оқымадың демесе болады-дағы, тілімнің келмегенін қайтушы еді» дейді. Оның тілі өзге жұрттан бөлекше жаратылып па?

ОН ЖЕТІНШІ СӨЗ

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті. Қайрат айтыпты: Ей, ғылым, өзін де білесің ғой, дүниеде ешнәрсе менсіз кәмелетке жетпейтұғынын. Әуелі, өзінді білуге, ерінбей-жалықпай үйрену керек, ол менің ісім. Құдайға лайықты ғибадат қылып, ерінбей-жалықпай орнына келтірмек те – менің ісім. Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкарлықтан, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі¹ шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жиғызып алатұғын мен емес пе? Осы екеуі маған қалай таласады? – депті.

Ақыл айтыпты: Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын – мен, сенің сөзіңді ұғатұғын – мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдап қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды? – депті.

Онан соң жүрек айтыпты: Мен – адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын – мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады? – депті.

Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты:

– Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз ешнәрсенің болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдаң да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман, – депті.

– Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның екеуінің де сүйенгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман, – депті. – Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім, – депті. – Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп

¹ نفس (араб.) [нәфс] – құмарлық, нәпсі.

қырыңа жүрмейді. Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады.

– Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет, – деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. – Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам – сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай Тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы, – депті.

ОН СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, таза кимек – дұрыс іс. Ләкин⁴⁷ өз дәулетінен артық киінбек, не киімі артық болмаса да, көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ – кербездің ісі.

Кербездің екі түрлі қылығы болады: бірі – бет-пішінін, сақал-мұртын, мүшесін, жүрісін, қас-қабағын қолдан түзетіп, шынтағын көтеріп, қолын тарақтап әуре болмақ. Біреуі – атын, киімін «айран ішерім» деп, солардың арқасында сыпайы, жұғымды жігіт атанбаққа, өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардағының ішін күйдіріп, өзінен кейінгілерге «әттең дүние-ай, осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен?!» – дейтұғын болмаққа ойланбақ.

Мұның бәрі – масқаралық, ақымақтық. Мұны адам бір ойламасын, егерде бір ойласа, қайта адам болмағы – қиын іс. Кербез дегенді осындай кер, кердең немеден безіндер деген сөзге ұқсатамын. Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық.

⁴⁷ نكل – (араб.) [ләкин] – бірақ, алайда.

ОН ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады.

Мұндай сөзді есіткенде шайқақтап, шалықтанып не салбырап, салғырт-танып есітсе, не есіткен жерде қайта қайырып сұрап ұғайын деп тұшынбаса, не сол жерде сөздің расына көзі жетсе де, шыға беріп қайта қалпына кетсе, естіп-есітпей не керек? Осындай сөз танымайтұғын елге сөз айтқанша, өзінді танитұғын шошқаны баққан жақсы деп бір хакім айтқан екен, сол секілді сөз болады.

ЖИЫРМАСЫНШЫ СӨЗ

Тағдырдың жарлығын білесіздер – өзгерілмейді. Пендеде бір іс бар жалығу деген. Ол – тағдырда адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі тапқан емес. Оған егер бір еліксе, адам баласы құтылмағы қиын. Қайраттанып, сілкіп тастап кетсең де, ақырында тағы келіп жеңеді. Ақылы түгел, ойлы адамның баласы байқаса, осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңіл, аз ба, көп пе, жалығады. Оның үшін бәрінің ғайыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суый бастайды. Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бірқалыпты тұрмайды. Әрбір мақлұққа Құдай Тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұра алады?

Бірақ осы жалығу деген әрнені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын, бәрінің де баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады. Соншалық ғұмырының баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады. Бұлай болғанда ақымақтық, қайғысыздық та бір ғанибет екен деп ойлаймын.

ЖИЫРМА БІРІНШІ СӨЗ

Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтаннан аман болмағы – қиын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын үлкендік деп атаймын, біреуін мақтаншақтық деймін. Үлкендік – адам ішінен өзін өзі бағалы есеп қылмақ. Яғни, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді – осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез – ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе, мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп азаптанады. Екінші, мақтаншақ деген біреуі «демесін» демейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, ку десін, пысық десін, әрдайым не түрлі болса да, «десін» деп азаптанып жүріп, «демесінді» ұмытып кетеді. Ұмытпақ түгіл, әуелі іс екен деп ескермейді. Мұндай мақтаншақтардың өзі үш түрлі болады. Біреуі жатқа мақтанарлық мақтанды іздейді. Ол – надан, ләкин¹ надан да болса адам. Екіншісі өз елінің ішінде мақтанарлық мақтанды іздейді. Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес. Үшіншісі өз үйіне келіп айтпаса, я аулына ғана келіп айтпаса, өзге кісі қостамайтын мақтанды іздейді. Ол – наданның наданы, ләкин өзі адам емес.

Жатқа мақталсам екен деген елім мақтаса екен дейді. Еліме мақталсам екен деген ағайыным мақтаса екен дейді. Ағайынның ішінде өзі мақтау іздеген өзімді өзім мақтап жетем дейді.

¹ لكن – (араб.) [ләкин] – бірақ, алайда.

ЖИЫРМА ЕКІНШІ СӨЗ

Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым.

Байды қадірлейін десең, бай жоқ. Бай болса, өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ. Кей бай өзі біреумен күш таластырамын деп, жүз кісіге қорғалауықтығынан жалынып, малын үлестіріп жүр. Ойлайды: жалынтып бердім деп, ақымақтығынан. Жоқ, өзі жалынып беріп жүр. Қайыр да емес, мырзалық та емес, өз елімен, өз жерімен ойрандасып, ойсыздарға қойнын ашып, малын шашып жүр. Кей байлар, елдегі құттылар, сүттілер берекелесе алмаған соң, кеселді қулар көбейіп кетіп, көп қорқытып, іздеген нәрсесі жоқ, еріксіз кім болса соған жеміт болып жүр.

Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Біреу бір пайдама келтірем деп мырза болып жүр. Біреулер көтіне құрым киізді тұзға малшып тыққан соң есі шығып, мырза болып, еріксіз кім болса соған талтайып емізіп жүр.

Болыс пен биді құрметтейін десең, Құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ.

Мықтыны құрметтейін десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ.

Есті кісіні тауып құрметтейін десең, әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ. Қулық, сұмдық, арамдық, амалға елдің бәрі де есті.

Ғарып-қасар бишараны құрметтейін десең, жатқан түйеге міне алмаса да, ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ептеп ілерлік те жайы бар.

Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де қуартпай, суалтпай тыныштық көрер емес.

Жә, кімді сүйдік, кімнің тілеуін тіледік? Өзі құрттанып шашылған болыс-билер тұра тұрсын. Енді, әлбетте, амал жоқ, момындығынан «Ырыс баққан, дау бақпас» деген мақалменен боламын деп, бергенінен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштығымен баға алмай, ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момын байларды аямасаң һәм соның тілеуін тілемесең болмайды. Сонан басқаны таба алмадым.

ЖИЫРМА ҮШІНШІ СӨЗ

Біздің қазақты оңдырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш дегендер бар.

Оның қуанышы – елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса, қуанады. Айтады: Құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе, оған қарағанда мен таза кісі емеспін бе? – деп. Оған Құдай Тағала айтып па, пәленшеден тәуір болсаң болады деп? Я білгендер айтып па, әйтеуір өзіңнен наданшылығы асқан, я жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсың деп? Жаманға салысып жақсы бола ма? Жақсыға салысып жақсы болады-дағы. Жүз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдым деген сөз болса, алдында неше ат бар деп сұрар, артында неше ат бар еді деп сұрағанның несі сөз? Мен бес аттан, он аттан ілгері едім дегеннің несі қуаныш?

Енді жұбанышы – жалғыз біз бе, елдің бәрі де сүйтіп-ақ жүр ғой, көппен көрген ұлы той, көппен бірге болсақ болады да деген сөзді жұбаныш қылады. Оған Құдай Тағала айтып па, көптен қалмасаң болады деп. Көпке қаһарым жүрмейді деп. Көпке тұзағым жетпейді деп пе? Кәпірден көп пе? Ойлау керек қой. Әуелі мұсылманшылық көптен табылды ма, бірден табылды ма? Ғылым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Көпке қорлық жүрмей ме? Бір үйдің іші түгел ауырса, жеңіл тие ме? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер білетұғын кісінің керегі жоқ па екен? Көп кісі жолаушының бәрінің аты арығаны жақсы ма? Жоқ, жармысы арыса, жармысының күйлісі жақсы ма? Жұт келсе, елдің бәрінің түгел жұтағаны жақсы ма? Жарым-жартысы аман қалғаны жақсы ма? Осы көп ақымақтың бір ақымаққа несі жұбаныш? Тұқымымызбен аузымыз сасық болушы еді деген жаман күйеу қалыңдығын жеңіп пе? Көңілін сол сөзі разы қылуға жетіп пе? Ендеше көбіңнен қалма, сен де аузыңды сасыта бер деп пе?!

ЖИЫРМА ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жер жүзінде екі мың миллионнан көп артық адам бар, екі миллиондай қазақ бар.

Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды.

Бірімізді біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз.

Үш миллионнан халқы артық дүниеде бір қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр.

Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында да ұрлық, өтірік, өсек, қастық қалып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістерлік күн болар ма екен?

Әй, не болсын! Жүз қараға екі жүз кісі сұғын қадап жүр ғой, бірін-бірі құртпай, құрымай тыныш таба ма?

ЖИЫРМА БЕСІНШІ СӨЗ

Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады. Оның үшін бұл жер дәрул-хәрб¹, мұнда әуелі мал табу керек, онан соң араб, парсы керек. Қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын? Ашап-ішімге малдың тапшылығы да ағайынның араздығына уә² әртүрлі пәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе. Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі.

Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына³ кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Дінге де жақсы білгендік керек.

Жорғалықпенен көңілін алсам екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын жаурынынан бір қаққанға сатады. Тек майордың күлгені керек деп, көті ашылса да, қам жемейді. Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Ләкин⁴ осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар соның қаруымен тағы қазақты аңдысам екен дейді. Жоқ, олай ниет керек емес. Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейік, мұны көріп және үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың жұртқа бірдей заңы болмаса, заңсыз қорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену керек. Қазір де орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шыға алмай да тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-туғаны, бір жағынан, бұзып жатыр. Сөйтсе де, осы оқыған балалар – ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық. Не қылса да сөзді ұқтырса болады оларға. Жақсы атаның балалары да көп оқыған жоқ, қайта, кедейдің балаларын орысқа қорлап берді. Олар осыдан артық қайда барсын?

Және де кейбір қазақтар ағайынымен араздасқанда: «Сенің осы қорлығыңа көнгенше, баламды солдатқа беріп, басыма шаш, аузыма мұрт қойып кетпесем бе!» деуші еді. Осындай жаман сөзді, Құдайдан қорықпай, пендеден ұялмай

¹ دار الحرب – (араб.) [Дәрул-хәрб] – соғыс аймағы. Діни таным бойынша өзге аймақтар «Дәрул-хәрб» – «Соғыс аймағы» және «Дәрус-сулх» – «Бейбітшілік аймағы» болып екіге бөлінген.

² و – (араб.) [уә] – жалғаулық: мен, менен, пен, пенен, және.

³ دعوى – (араб.) [дә‘уә] – талап, тартыс.

⁴ لكن – (араб.) [ләкин] – бірақ, алайда.

айтқан қазақтардың баласы оқығанменен не бола қойсын? Сонда да өзге қазақ балаларынан артық үйренгені немене, қай көп үйреніпті? Кірді, шықты, ілді, қайтты, түбегейлеп оқыған бала да жоқ. Әкесі ел ақшасыменен оқығанға әрең оқытады, өз малын не қылып шығарсын?

Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол – мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең – оқыт, мал аяма! Әйтпесе, бір ит қазақ болып қалған соң, саған рахат көрсете ме, өзі рахат көре ме, я жұртқа рахат көрсете ме?

ЖИЫРМА АЛТЫНШЫ СӨЗ

Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен? Әй, жоқ та шығар! Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында бір хайуанның өнерінің артылғанына я бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? Ол озған, алған, жыққан өзі емес, яки баласы емес. Мұның бәрі – қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызаландырсам екен демек. Біреуді ызаландырмақ – шарифатта харам, шаруаға залал, ақылға теріс. Әншейін біреуді ыза қылмақтың несін дәулет біліп қуанады екен? Жә, болмаса, ана ыза болушы соншалық неге жер болып қалады екен?

Жүйрік ат – кейде ол елде, кейде бұл елде болатұғын нәрсе, қыран құс та, жүйрік ит те – кейде оның қолына, кейде мұның қолына түсетұғын нәрсе. Күшті жігіт те үнемі бір елден шыға ма? Кейде ана елден, кейде мына елден шығады. Мұның бәрін адам өз өнеріменен жасаған жоқ. Бір озған, бір жыққан үнемі озып, үнемі жығып жүрмейді. Соның бәрін де біле тұра, жерге кіргендей болып я бір арамдығы, жамандығы шыққандай несіне ұялып, қорланады екен?

Енді осылардан білсеңіз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуанады һәм және қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмей, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды. Мұның бәрі – надандық, ақымақтықтың әсері. Бұларын айтсаң, кейбіреуі «рас, рас» деп ұйыған болады. Оған нанба, ертең ол да әлгілердің бірі болып кетеді. Көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды, бір тыянақсыздыққа түсіп кетеді, ешкім тоқтатып, ұқтырып болмайды. Не жаманшылық болса да бір әдет етсе, қазақ ол әдетінен еріксіз қорыққанда я өлгенде тоқтайды, болмаса ақылына жеңгізіп, мұным теріс екен деп біліп, ойланып өздігінен тоқтаған адамды көрмессің.

ЖИЫРМА ЖЕТІНШІ СӨЗ

(Сократ хакімнің сөзі)

Бір күні Сократ хакім бір Аристодим деген ғалым шәкіртіне Құдай тәбәрәкә уә тағалаға¹ құлшылық қылмақ турасында айтқан сөзі. Ол өзі құлшылық қылғандарға күлуші еді.

– Әй, Аристодим, ешбір адам бар ма, сенің білуіңше, қылған өнерлері себепті адам таңырқауға лайықты? – деді.

Ол айтты:

– Толып жатыр, хазірет.

– Бірінің атын аташы, – дейді.

– Гомерге бәйітшілігі² себепті, Софоклге трагедиясы себепті, яғни біреудің сыйпатына түспектік, Зевксиске суретшілігі себепті таңырқаймын, – деп, соған ұқсаған неше онан басқа өнерлері әшкере болған жандарды айтты.

– Олай болса, кім артықша ғажайыптануға лайықты: жансыз, ақылсыз, құр пішінді жасайтұғын суретші ме? Я жан иесі, ақыл иесі адамды жаратушы ма? – дейді.

– Соңғысы лайықты, – дейді, – бірақ Ол Жаратушы жаратты, өздігінен кез келіп, солай болып кетпей, басынан біліп істеген хикметімен болса, – дейді.

– Жә, пайдалы нәрсе дүниеде көп, бірінің пайдасы көрініп, білініп тұрады. Кейбірінің пайдасы анық білінбейді. Соның қайсысын хикмет көресің? – деді.

– Әрине, әшкере пайдаға бола жаратылғанын хикмет десек керек деймін, – дейді.

– Жә, олай болса, адамды жаратушы һәуәси хәмсәи заһири³ бергенде, тәхқиқ⁴ ойлап, олардың пайдасының барлығы түгел оған мұқтаж боларлығын біліп бергендігі әшкере тұр ғой. Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтіп ләззат алар едік? Ол көз өзі нәзіктігінен керегіне қарай ашып, жауып тұрсын үшін қабақ беріпті. Желден, ұшқыннан қаға берсін болсын үшін кірпік беріпті. Маңдай теріні көзден қағып тұруға керек болғандығынан, басқа тағы керегі бар қылып қас беріпті. Құлақ болмаса, не қаңғыр, не дүңгір, дауыс, жақсы үн, күй, ән – ешбірінен ләззаттанып хабар ала алмас едік. Мұрын иіс білмесе, дүниеде болған жақсы иіске ғашық болмақ, жаман иістен қашық болмақтық қолымыздан келмес еді. Таңдай, тіл дәм білмесе, дүниеде не тәтті, не қатты, не дәмдінің қайсысынан ләззат алар едік? Бұлардың бәрі біздің пайдамыз емес пе?

¹ تبارک و تعالیٰ – (араб.) [тәбәрәкә уә тә‘әлә] – Аллаға эпитет ретінде қолданылатын атау. Мағынасы: игілікке бастаушы ұлы Алла деген мағынада.

² بیت – (араб.) [бәйт] – өлең, жыр.

³ هوس خمساء ظاهر – (араб.) [һәуәси хәмсәи заһири] – сыртқы бес сезім мүшесі.

⁴ تحقیق – (араб.) [тәхқиқ] – зерттеу, зерделеу.

Көзді, мұрынды ауызға жақын жаратыпты, ішіп-жеген асымыздың тазалығын көріп, иісін біліп, ішіп-жесін деп. Бізге керегі бар болса да, жиіркенерлік жері бар тесіктерді бұл бастағы әзіз білімді жерімізден алыс апарып тесіпті, мұның бәрі хикметпен біліп істелгендігіне дәлел емес пе? – депті.

Сонда Аристодим тәхқиқ ойлап тексергенде, адамды жаратушы артық хикмет иесі екендігіне һәм махаббатыменен жаратқандығына шүбәсі қалмады.

– Олай болғанда және не ойлайсың, һәмма мақлұқатты¹ жас балаларына елжіретіп, үйірілтіп тұруын көргенде уа һәмма мақлұқаттың өлімін жек көріп, тіршілікте көп қалмақшылығын тілеп, ыждағат² қылуын көргенде, өсіп-өнуінің қамында болудан басқа істі аз ойламақтары – бұларының бәрі жұрт болсын, өссін, өнсін үшін. Солардың бәрін жаратқанда көңілдерін солайша ынтықтандырып қойғандығы һәм мұның бәрі жақсы көргендігінен екенін білдірмей ме? – дейді.

– Ей, Аристодим! Қалайша сен бір өзіңнен, яғни адамнан басқада ақыл жоқ деп ойлайсың? – деді. – Адамның денесі өзің жүрген жердің бір битімдей құмына ұқсас емес пе? Дененде болған дымдар жердегі сулардың бір тамшысындай емес пе? Жә, сен бұл ақылға қайдан ие болдың? Әрине, қайдан келсе де, жан деген нәрсе келді де, сонан соң ие болдың. Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті көрімдігіне һәм қандай лайықты жарастықты законімен³ жаратылып, оның ешбірінің бұзылмай тұғынын көресің. Бұлардың бәріне ғажайып қаласың һәм ақылың жетпейді, осылардың бәрі де кез келгендікпенен бір нәрседен жаралған ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма? Егер ақылменен болмаса, бұлайша бұл есебіне, өлшеуіне ой жетпейтұғын дүние әрбір түрлі керекке бала жаратылып һәм бір-біріне себеппен байланыстырылып, пенденің ақылына өлшеу бермейтұғын мықты көркем законге қаратылып жаратылды, – дейді.

Ол айтты:

– Тәхқиқ⁴, бұл айтқаныңның бәрі рас, жаратушы артық ақыл иесі екендігі мағлұм болды. Ол Құдайдың ұлықтығына инкәрім⁵ жоқ. Бірақ сондай ұлық Құдай менің құлшылығымға не қылып мұқтаж болады? – деді.

– Ей, Аристодим! Қате айтасың. Мұқтаж болмағанда да, біреу сенің қамыңды жесе, сенің оған қарыздар екендігіңе де ұстаз керек пе? – деді.

Аристодим айтты:

– Ол менің қамымды жейтұғынын мен қайдан білем? – деді.

– Жә, олай болса һәмма мақұлыққа да қара, өзіңе де қара, жанды бәрімізге де беріпті. Жанның жарығын бәрімізге де бірдей ұғарлық қылып беріп пе?

¹ مقلوقات – (араб.) [мәқлукәт] – жаратылыс.

² اجتهد – (араб.) [ижтиһәд] – ынта, ыждағат.

³ Закон (орыс.) – заң.

⁴ تحقيق – (араб.) [тәхқиқ] – зерттеу, зерделеу.

⁵ انكار – (араб.) [инкәр] – мойындамау, терістеу.

Адам алдын, артын, осы күнін – үшеуін де тегіс ойлап тексереді. Хайуан артын, осы күнін де бұлдыр біледі, алдыңғы жағын тексермекке тіпті жоқ. Хайуанға берген денеге қара, адамға берген денеге қара. Адам екі аяғына басып тік тұрып, дүниені тегіс көрмекке, тегіс тексермекке лайықты һәм өзге хайуандарды құлданарлық, пайдасын көрерлік лайығы бар. Хайуанның бірі аяғына сеніп жүр, бір өзіндей хайуанды құлданарлық лайығы жоқ. Адам өзі өзіне сенбесе, адамды да хайуан секілді қылып жаратса, ешнәрсеге жарамас еді. Хайуанға адамның ақылын берсе, мұнша шеберлік, мұнша дәркарлық¹, бір-біріне ғылым үйретерлік шешендік салахият² ол денеге лайықты келмейді. Қай өгіз шаһар жасап, құрал жасап, неше түрлі сайман жасап, сыпайылық шеберліктің үдесінен шығарлық қисыны бар? Бірақ адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайыппен жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хикметпенен өзге хайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе? Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден Алланың өзі ойлап жасағанына да дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағлұм болмай ма? – депті.

¹ درکار – (парсы.) [дәркар] – қажеттілік.

² صلاحیت – (араб.) [салахийәт] – 1. ізгілік, игілік; 2. лайықты, тұрарлық.

ЖИЫРМА СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Ей, мұсылмандар! Біреу бай болса, біреу кедей болса, біреу ауру, біреу сау болса, біреу есті, біреу есер болса, біреудің көңілі жақсылыққа мейілді, біреудің көңілі жаманшылыққа мейілді – бұлар неліктен десе біреу, сіздер айтасыздар: Құдай Тағаланың жаратуынан яки бұйрығынша болған іс деп. Жә, олай болса, біз Құдай Тағаланы айыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ деп иман келтіріп едік. Енді Құдай Тағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен. Бір Құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әке-шешесі бір екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен. Тамам жұртқа бұзық болма, түзік бол деп жарлық шашып, жол салады екен. Түзікті бейішке шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандылыққа бұрып жіберіп тұрады екен. Осының бәрі Құдай Тағаланың айыпсыз, мінсіз ғафур¹ рахимдығына², әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мүлік те – бәрі Құдайдың өзінікі. Бұл қылғанын не дей аламыз? Өз мүлкін өзі не қылса қыла береді. Оны айыпты болады дей алмаймыз десең, ол сөзің Құдай Тағаланың айыбы, міні жоқ емес, толып жатыр, бірақ айтуға бата алмаймыз дегенің емес пе? Олай болғанда, пенде өз тырысқандығыменен не табады? Бәрін қылушыға қылдырушы өзі екен. Пенде пендеге өкпелейтұғын ешнәрсе жоқ. Кім жақсылық, кім жамандық қылса дағы Құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?

Құдай Тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз деген екен. Және де әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, Құдай Тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылмен оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады? Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады? Жоқ, сен жақсылық, жамандықты жаратқан – Құдай, бірақ қылдырған Құдай емес, ауруды жаратқан – Құдай, ауыртқан Құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан – Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе – жоқ.

¹ غفور – (араб.) [Ғафур] – Кешірімді.

² رحيم – (араб.) [Рахим] – ерекше Мейірімді.

ЖИЫРМА ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Біздің қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамай тұғыны да бар.

Әуелі «Жарлы болсаң, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол – ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса қар жанады», «Сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ» деген – ең барып тұрған Құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атыңның несі мұрат? «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол» дейді. Тәңіріге жазып, мінбей-түспей арып, шөмендеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды?

«Алтын көрсе, періште жолдан таяды» дейді. Періштеден садаға кеткір-ай! Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны.

«Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар. Бұлардың бәрінен де қымбат ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың ісі емес пе? Ата-ана шамасы келсе, михнаттанып¹ мал жиса да, дүниелік жиса да, артымда балаларыма қалсын дейді. Ол ата-ананы малға сатқан соң, Құдайға дұшпандық іс емес пе? Осындай білместікпенен айтылған сөздеріне бек сақ болу керек.

¹ محنت – (араб) [михнәт] – бейнет.

ОТЫЗЫНШЫ СӨЗ

Қырқын мінсе қыр артылмайтұғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлығы жоқ. Мойынын бұрып қойып: «Өй, тәңірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсің, кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазаныма ас салып беріп жүр ме, мен онан сауын сауып отырмын ба?» – деп бұлғақтап, немесе: «аяғаным жаным ба?», Өй, енесін ұрайын, өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, я осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма? – деп қалшылдайтұғын кісі көп қой.

Өздерің көріп жүрсіңдер, осы айтқан сөз бойына лайық қазақ көрдіңдер ме? Өлімге шыдайтұғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, кеңірдегін ғана көрсетеді-ау: «қиылып қана қалайын» деп. Егер осы сөз бойына лайық кісі көрінсе, ақылы жоқ болса да, қайратыменен-ақ кісі айдындыратұғын адам болғаны ғой! Егер шын айғайды көргенде, кірер жерін таба алмайтұғын дарақы, жұртты осы сөзімен айдындырамын, «мына кәпірден кісі шошитұғын екен» дегізіп айдындырайын деп айтып отырған құр домбытпасы болып, босқа қоқиып отырса, соны не дейміз? Ай, құдай-ай! Жанға мырзалық қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тыйын есеп көрмейтұғын жомарттығы – әртүрлі белгісі бойында тұрмас па еді? «Ұялмас бетке талмас жақ береді» деп, көп былжыраған арсыз, ұятсыздың бірі-дағы.

ОТЫЗ БІРІНШІ СӨЗ

Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибраттану¹ керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер бір кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер.

¹ عبرت – (араб.) [‘ибрәт] – ғибрат, үлгі.

ОТЫЗ ЕКІНШІ СӨЗ

Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек, білмей іздегенмен табылмас.

Әуелі – білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең һәм әр білмегенінді білген уақытта көңілде бір рахат құзыр хасил¹ болады. Сол рахат білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады.

Егер дін көңілің өзге нәрседі болса, білім-ғылымды бір-ақ соған себеп қана қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейірімі асырап алған шешеннің мейірімі секілді болады. Бастапқыдай болғанда, тапқан шешенің мейірімі секілді болады. Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды.

Екінші – ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бәхса² бола үйренбе, азырақ бәхс көңіліңді пысықтандырмақ үшін залал да емес, көбірек бәхс адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі әрбір бәхсшіл адам хақты шығармақ үшін ғана бәхс қылмайды, жеңбек үшін бәхс қылады. Ондай бәхс хәсәдшілікті³ зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім, азайтады. Және мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адам баласын шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял өзі де бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыларды шатастырушы кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін! Бәхс – өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хирслану⁴ жарамайды. Егер хирсланса, өз сөзімшіл ғурурлық⁵, мақтаншақтық, хәсәдшілік бойын жеңсе, ондай кісі адам бойына қорлық келтіретұғын өтіріктен де, өсектен де, ұрсып-төбелесуден де қашық болмайды.

Үшінші – әрбір хақиқатқа тырысып ыждағатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айрылма! Егерде ондай білгендігің өзіңді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші – білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар адамның ішінде: бірі – мұлахаза⁶ қылу, екіншісі – берік мұхафаза⁷ қылу. Бұл екі қуатты зорайту жиһәтінде⁸ болу керек. Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

¹ حضور حاصل – (араб.) [хузур хасил] – дайын нәтиже, табыс.

² بحث – (араб.) [бәхс] – пікір таласу, талқылау.

³ حسد – (араб.) [хәсәд] – күншілдік, іштарлық.

⁴ خرس – (араб.) [хирс] – қомағайлану, ашқарақтану.

⁵ غرور – (араб.) [ғурур] – менмендік, тәкаппарлық.

⁶ ملاحظه – (араб.) [муләхәзә] – көңіл аудару, байқап қарау.

⁷ محافظه – (араб.) [мухәфәзә] – сақтау, қорғау.

⁸ جهت – (араб.) [жиһәт] – бағыт.

Бесінші – осы сөздің он тоғызыншы бабында¹ жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар², жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі – Құданың, екінші – халықтың, үшінші – дәулеттің, төртінші – ғибраттың³, бесінші – ақылдың, ардың – бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы – ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын!

¹ Абайдың кара сөздерінің рет саны бойынша 31-сөз.

² زنهار – (парсы.) [зинһар] – сақ бол, байқа!

ОТЫЗ ҮШІНШІ СӨЗ

Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі – қазақтың әулиесі сол. Бірақ Құдай Тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтардың кеселдері болады.

Әуелі – бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздеп жүріп, көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолындағы аз-мұзына мақтанып, осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып, жатып алады.

Екінші – ерінбей істей беру керек қой. Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімсіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, салдау-салғырттыққа, кербездікке салынады.

Үшінші – «дарқансың ғой, өнерлісің ғой, шырағым», немесе «ағеке, нең кетеді, осы ғанамды істеп бер!» дегенде «маған да біреу жалынарлыққа жеткен екенмін» деп мақтанып кетіп, пайдасыз алдауға, қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Және анаған дүниенің қызығы алдауды білген дегізіп, көңілін де мақтандырып кетеді.

Төртінші – тамыршылдау келеді. Бағанағы алдамшы шайтан тамыр болалық деп, бір болымсыз нәрсені берген болып, артынан «үйтемін-бүйтемін», «қарық қыламын» дегенге мәз болып, тамырым, досым десе, мен де керектінің бірі болып қалыппын ғой деп, және жасынан іс істеп, үйден шықпағандық қылып, жоқ-барға тырысып, алдағанды білмей, дереу оның жетпегенін жеткіземін деп, тіпті жетпесе өзінен қосып, қылып бер дегенінің бәрін қылып беріп, күні өтіп, еңбек қылар уақытынан айрылып, «жоғары шыққа» қарық болып, тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді олар қысқан күні біреудің малын бұлдап қарызға алады. Оны қылып берейін, мұны қылып берейін деп, соныменен табыс құралмай, борышы асып, дауға айналып, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді. Осы несі екен? Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатұғыны қалай?

ОТЫЗ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын. Қазақ осыған да, амал жоқ, нанады, анық өз ойына, ақылына тексертіп нанбайды. Және һәмманы¹ жаратқан Құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсылыққа жарылғайды, жазғыруы да, жарылғауы да пенде ісіне ұқсамайды, бегірек есепсіз қинауы да бар, бегірек есепсіз жетістіруі де бар деп – бәріне сендік дейді. Жоқ, онысына мен сенбеймін. Олар сендім десе де, анық ақиқат көзі жетіп, ден қойып, ұйып сенбейді. Ол екеуіне анық сенген кісіге уайым ойлап не керек? Осы екеуіне лайықты жақсылықты өздері де іздеп таба береді. Егер де осы екеуіне бұлдыр сеніп отырса, енді неге сендіре аламыз? Оны қайтіп түзете аламыз? Оларды мұсылман деп, қалайша иманы бар ғой дейміз?

Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы – олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда, қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса – мұсылман емес. Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен! Егерде екі нәрсе кез болса, бірі ахиретке керекті, бірі осы дүниеде керекті, бірін алса, бірі тимейтұғын болса, сонда біреу ахиретке керектіні алмай, екінші бір кез келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтұғын болса, кең Құдай өзі кеңшілікпенен кешіреді-дағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе ахиретті дүниеге сатқаным жоқ деп, нануға бола ма?

Адам баласына адам баласының бәрі – дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазан, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің – бәрі бірдей, ахиретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, көрден махшарда сұралуың – бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне хаупін, екі дүниенің жақсылығына рахатың – бәрі бірдей екен. Бес күндік өмірің бар ма, жоқ па? Біріңе-бірің қонақ екенсің, өзің дүниеге де қонақ екенсің, біреудің білгендігіне білместігін таластырып, біреудің бағына, малына күндестік қылып, я көрсеқызарлық қылып, көз алартыспақ лайық па? Тілеуді Құдайдан тілемей, пендеден тілеп, өз бетімен еңбегімді жандыр демей, пәленшенікін әпер демек – ол Құдайға айтарлық сөз бе? Құдай біреу үшін біреуге жәбір қылуына не лайығы бар? Екі ауыз сөздің басын қосарлық не ақылы жоқ, не ғылымы жоқ бола тұра, өзімдікін жөн қыламын деп, күр «ой, Тәңір-ай!» деп таласа бергеннің несі сөз? Оның несі адам?

¹ همه – (парсы.) [һәммә] – барша, бәрі.

ОТЫЗ БЕСІНШІ СӨЗ

Махшарға¹ барғанда Құдай Тағала қажы, молда, сопы, жомарт, шейіт – соларды қатар қойып, сұрар дейді. Дүниеде ізет үшін, сыйлы, құрметті болмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шейіт² болғандарды бір бөлек қояр дейді. Ахиретке бола, бір ғана Құдай Тағаланың разылығын таппақ үшін болғандарды бір бөлек қояр дейді.

Дүние үшін болғандарға айтар дейді: «Сендер дүниеде қажеке, молдеке, сопеке, мырзеке, батыреке аталмақ үшін өнер қылып едіңдер, ол дүниең мұнда жоқ. Сендердің ол қызықты дүниең харап болған, сонымен қылған өнерлерің де бітті. Енді мұнда құрмет алмақ түгіл, сұрау беріңдер! Мал бердім, өмір бердім, не үшін сол малдарыңды, өмірлеріңді, бетіңе ахиретті ұстап, дін ниетің дүниеде тұрып, жұртты алдамақ үшін сарып қылдыңдар?», – деп.

Ана шын ниетіменен орнын тауып, бір Алланың разылығы үшін өнер қылғандарға айтар дейді: «Сендер бір ғана менің разылығымды іздеп малдарыңды, өмірлеріңді сарып қылып едіңдер, мен разы болдым. Сіздерге лайықты құрметті орным бар, дайын, кіріңдер! Һәм ол разылықтарыңнан басқа осы махшар ішінде, сендердің осы қылғаныңа өзі қылмаса да, іші еріп, ынтық болған достарың табылса, шапағат³ қылыңдар!», – деп айтар дейді.

¹ محشر – (араб.) [мәхшәр] – о дүниеде адам баласының амалға таразыға тартылатын алаң.

² شهيد – (араб.) [шәһид] – Алланың діні жолында жан тапсырған адам.

³ شفاعت – (араб.) [шәфа‘әт] – көмек, мейірім.

ОТЫЗ АЛТЫНШЫ СӨЗ

Пайғамбарымыз саллаллаһу ғалайһи уә сәлләмнің¹ хадис шарифінде² айтыпты: «Мән лә хайә'ән ләһу уә лә имәнә ләһу»³ деп, яғни кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ деген. Біздің қазақтың өзінің мақалы да бар: «Ұят кімде болса, иман сонда», – деген. Енді бұл сөзден білінді: ұят өзі иманның бір мүшесі екен. Олай болғанда білмек керек, ұят өзі қандай нәрсе? Бір ұят бар – надандықтың ұяты, жас бала сөз айтудан ұялған секілді, жақсы адамның алдына жазықсыз-ақ әншейін барып жолығысудан ұялған секілді. Не шарифатқа теріс, не ақылға теріс жазығы жоқ болса да, надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялған мұндай ұят шын ұялу емес – ақымақтық, жамандық.

Шын ұят сондай нәрсе, шарифатқа теріс, я ақылға теріс, я абиұрлы бойға теріс бір іс себепті болады. Мұндай ұят екі түрлі болады. Біреуі – ондай қылық өзіңнен шықпай-ақ, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесің. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады. «Япырым-ай, мына байғұсқа не болды, енді мұның өзі не болады» дегендей, бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзіңді қысып, қызартып кетеді. Біреуі сондай ұят, шарифатқа теріс, я ақылға, я абиұрлы бойға теріс, я адамшылыққа кесел қылық, қатеден яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. Мұндай ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзіңді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіңе жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің. Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатұғыны да бар, хатта⁴ өзін өзі өлтіретұғын кісілер де болады. Ұят деген – адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіс қылған қысымның аты. Ол уақытта тілге сөз де түспейді, көңілге ой да түспейді. Көзіңнің жасын, мұрныңның суын сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың. Көзің кісі бетіне қарамақ түгіл, ешнәрсені көрмейді. Мұндайлыққа жетіп ұялған адамға өкпесі бар кісі кешпесе, яки оның үстіне тағы аямай өртендіріп сөз айтқан кісінің өзінің де адамшылығы жоқ десе болар.

Осы күнде менің көрген кісілерім ұялмақ түгіл, қызармайды да. «Ол істен мен ұятты болдым дедім ғой, енді нең бар?», – дейді. Я болмаса «Жә-жә, оған мен-ақ ұятты болайын, сен өзің де сүйтпеп пе едің?» дейді. Немесе «пәленше де, түгенше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, менікі оның қасында несі сөз, пәлендей, түгендей мәнісі бар емес пе еді?» деп, ұялтамын десең, жап-жай отырып дауын сабап отырады. Осыны ұялған кісі дейміз бе, ұялмаған кісі дейміз бе? Ұялған десек, хадис анау, жақсылардан қалған сөз анау. Осындай адамның иманы бар дейміз бе, жоқ дейміз бе?!

¹ صلى الله عليه وسلم – (араб.) [саллаллаһу 'әләйһи уә сәлләм] – Алланың оған сәлемі мен амандығы болсын.

² حديث شريف – (араб.) [хәдис шәриф] – қасиетті хадисі, қасиетті сөзі.

³ من لا حياء له و ايمان له – (араб.) [Мән лә хайә'ән ләһу уә лә имәнә ләһу] – кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ.

⁴ حتى – (араб.) [хәттә] – үстеу: тіпті, керек десе, ...да, ...де.

ОТЫЗ ЖЕТІНШІ СӨЗ

1. Адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес.
2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады.
3. Хикмет сөздер өзімшіл наданға айтқанда, көңіл уанғаны да болады, өшкені де болады.
4. Кісіге біліміне қарай болыстық қыл; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бұзады.
5. Әкесінің баласы – адамның дұшпаны.
Адамның баласы – бауырың.
6. Ер артық сұраса да азға разы болады.
Ез аз сұрар, артылтып берсең де разы болмас.
7. Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың.
8. Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол – көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал.
9. Адам баласын заман өстіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі виноват¹.
10. Мен егер закон² қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім.
11. Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені. Қапашылықтың бәрі соның басында. Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте. Бастапқыға кім шыдайды? Соңғыға кім азбайды?
12. Жамандықты кім көрмейді? Үмітін үзбек – қайратсыздық. Дүниеде ешнәрседе баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баяндап қалады дейсің? Қары қалың қатты қыстың артынан көгі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді?
13. Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты артында болғаны. Егер де аузынан қан ағызса, домбыт мақтаншақ, я қорқақ.
14. Қуанбақтық пен бақ – мастықтың үлкені, мыңнан бір кісі-ақ көтін ашпайтұғын ақылы бойында қалады.
15. Егер ісім өнсін десең, ретін тап.
16. Биік мансап – биік жартас,
Ерінбей еңбектеп жылан да шығады,
Екпіндеп ұшып қыран да шығады;
Жікшіл ел жетпей мақтайды,
Желөкпелер шын деп ойлайды.

¹ Виноват (орыс.) – кінәлі, айыпты.

² Закон (орыс.) – заң.

17. Дүние – үлкен көл,
Заман – соққан жел,
Алдындағы толқын – ағалар,
Артқы толқын – інілер,
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер.
18. Бақпен асқан патшадан
Мимен асқан қара артық;
Сақалын сатқан кәріден
Еңбегін сатқан бала артық.
19. Тоқ тіленші – адам сайтаны,
Харекетсіз – сопы монтаны.
20. Жаман дос – көлеңке:
Басыңды күн шалса,
Қашып құтыла алмайсың;
Басыңды бұлт алса,
Іздеп таба алмайсың.
21. Досы жоқпен сырлас,
Досы көппен сыйлас;
Қайғысыздан сақ бол,
Қайғылыға жақ бол.
22. Қайратсыз ашу – тұл,
Тұрлаусыз ғашық – тұл,
Шәкіртсіз ғалым – тұл.
23. Бағың өскенше тілеуінді ел де тілейді, өзің де тілейсің, бағың өскен
соң – өзің ғана тілейсің.

ОТЫЗ СЕГІЗІНШІ СӨЗ

Ей, жүрегімнің қуаты, перзенттерім! Сіздерге адам ұлының мінездері туралы біраз сөз жазып жәдігер қалдырайын. Ықыласпен оқып, ұғып алыңыздар, оның үшін махаббаттың төлеуі – махаббат. Әуелі адамның адамшылығы ақыл, ғылым деген нәрселермен. Мұның табылмағына себептер – әуелі, хәуас сәлим¹ һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалған өзгелердің бәрі жақсы ата-ана, жақсы құрбы², жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Білім-ғылымға махаббат бермек әлгі айтылған үшеуінен болады. Білім-ғылымды әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйір қылу уә³ үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала білім-ғылымды махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Сонан соң ғана Алла Тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана «жәлб-и мәнфә’әт дәф’-и музәррәтлерді⁴» айырмақтық секілді ғылым-білімді үйренсе білер деп үміттенуге болады. Болмаса жоқ, ең болмаса шала. Оның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиянатшылыққа салындырып алады, соңынан молдаға берген болады, я ол балалар өздері барған болады – ешбір бәһре⁵ болмайды. Ол қиянатшыл балалары талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хатта⁶ имани иғтиқада⁷ да қиянатпен болады. Бұл қиянатшылар – жарым адам, жарым молда, жарым мұсылман. Олардың адамшылығының кәмет⁸ таппағы – қиынның қиыны. Себебі, Алла Тағала өзі – хақиқат жолы, хақиқат пен рас қиянаттың дұшпаны. Дұшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда, хақтықты таппайды. Адамның білімі, ғылымы хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпен табылады. Ол – Алланың ғылымы емес, һәмманы⁹ білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол Алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақтық һәм адамдық-дүр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, ізет-құрмет таппақ секілді нәрселердің махаббатымен білім-ғылымның хақиқаты табылмайды. Мал, мақтан, ізет-құрмет адамды өзі іздеп табылса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады. Егерде адам өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады.

¹ خواص سالم – (араб.) [хәуас-и салим] – зиялылық, асыл тектілік.

² قرب – (араб.) [қурб] – жақындық, туыскандық. Мұнда ағайын, туысқан деген мағынада.

³ و – (араб.) [уә] – жалғаулық: мен, менен, пен, пенен, және.

⁴ جلب منفعت دفع مضرت – (араб.) [жәлб-и мәнфә’әт дәф’-и музәррәт] – зиянынан қауіптеніп, пайдасынан бас тарту.

⁵ بهره – (парсы.) [бәһре] – үлес, пайда, табыс.

⁶ حتی – (араб.) [хәттә] – үстеу: тіпті, керек десе, ...да, ...де.

⁷ اعتقاد – (араб.) [и’тиқад] – сенім. Имани иғтиқад – имани-сенім.

⁸ کمال – (араб.) [кәмәләт] – кемелдік.

⁹ همه – (парсы.) [һәммә] – бәрі, барлығы.

Енді хақиқат сүйіп, шынды білмек құмарың бар болса, адамшылыққа лайықты ықыласты құлағыңды қой. Әуелі дін исламның жолындағы пенделер иманның хақиқатын білсін. Иман дегеніміз бір ғана иланбақтық емес, сен Алла Тағаланың бірлігіне уә¹ Құранның Оның сөзі екендігіне уә пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа саллаллаһу ғәләйһи уә сәлләм² Оның тарапынан елші екендігіне инандың. Жә, не бітті? Сен Алла Тағалаға Алла Тағала үшін иман келтіремісің, йә өзің үшін иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де, Алла Тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Я өзің үшін келтірсең, жә иландың. Ол иланбақтығың құры ғана иланбақтықпен қалса, саған пайда бермейді. Оның үшін сен өзің иланбақтығыңнан пайдаланамын десең, пайда береді, кәміл иман болады. Сіз «Әмәнту билләһи кәма һуә би әсмәйһи уа сифәтиһи»³ дедіңіз. Ол исмуллалар⁴ һәмма Алла Тағаланың фиғл ғазимдерінің⁵ аттары, олардың мағынасын біл, һәм сегіз сипат затиялары⁶ не деген сөз, кәміл үйрен. Өзінді Оның құлы біліп, өзіңе муслим⁷ ат қойып, тәслим⁸ болғаныңа рас боласың да. Өз пейілдеріңді Соған өз халіңше ұқсатуды шарт қыл. Алла Тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ – дәл бірдейлік дәғуәсімен⁹ емес, соның соңында болмақ. Оның үшін Алла Тағаланың сипаттары: Хаят¹⁰, Ғылым, Құдірет, Бәсәр¹¹, Сәмиғ¹², Ирада¹³, Кәлам¹⁴, Тәкуин¹⁵. Бұл сегізінен Алла Тағаладағыдай кәмаләт¹⁶-ғазимәтпен¹⁷ болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз халіңше бар қылып жаратыпты.

¹ – (араб.) [уә] – жалғаулық: мен, менен, пен, пенен, және.

² صلى الله عليه وسلم – (араб) [саллаллаһу ‘әләйһи уә сәлләм] – Алланың оған сәлемі мен амандығы болсын.

³ امننت بالله كما هو باسمائه و صفاته – (араб.) [Әмәнту билләһи кәма һуә би әсмәйһи уа сифәтиһи] – Мен Аллаға, сол сияқты Оның есімдері мен Оның сипаттарына иман келтірдім.

⁴ اسم الله – (араб.) [исмуллаһ] – Алланың есімдері.

⁵ فعل عظيم – (араб.) [фи‘ли‘азим] – ұлық іс, ұлы әрекет.

⁶ صفت ذاتيه – (араб.) [сифәте затийә] – Алланың өзіне тән заттық сипаттары.

⁷ مسلم – (араб.) [муслим] – иланушы, мойынсұнушы.

⁸ تسليم – (араб.) [тәслим] – илану, мойындау.

⁹ دعوى – (араб.) [дә‘уә] – талас, тартыс

¹⁰ حيات – (араб.) [хәйәт] – тірі, тірі болу. Алла Тағаланың сегіз сипатының бірі – мәңгі тірі деген мағынада.

¹¹ بصر – (араб.) [бәсәр] – көру. Алла Тағаланың сегіз сипатының бірі – бәрін көруші деген мағынада.

¹² سمع – (араб.) [сәми‘] – есіту. Алла Тағаланың сегіз сипатының бірі – бәрін есітуші деген мағынада.

¹³ اراده – (араб.) [ирадә] – қалау. Алла Тағаланың сегіз сипатының бірі – қалағаны еш күдіксіз болады деген мағынада.

¹⁴ كلام (араб.) [кәләм] – сөйлеу. Алла Тағаланың сегіз сипатының бірі – өзіне тән қасиетпен сөйлеуі.

¹⁵ تكوين – (араб.) [тәкуин] – жарату. Алла Тағаланың сегіз сипатының бірі – қалағанын жаратушы деген мағынада.

¹⁶ كمال – (араб.) [кәмаләт] – кемелдік.

¹⁷ عظيم – (араб.) [‘әзимәт] – ұлықтық.

Жә, біз өзіміздің бойымыздағы сегіз зәһрә¹ атлас сипатымызды ол Алла Тағаланың сегіз ұлық сипаттарынан бас бұрғызып, өзге жолға салмақпен біздің атымыз мұсылм болма ала ма? Болмаса керек. Жә, ол сегіз сипатына сипатымызды һәм ол аттарымен әғләмланған² фиғлі Құдаға³ фиғлімізді⁴ ертпек немен табылады, қалайша табылады, оны білмек керек. Ол – Алла Тағаланың заты, ешбір сипатқа мұқтаж емес, біздің ақылымыз мұқтаж, жоғарғы жазылмыш сипаттармен тәғрифлап⁵ танымаққа керек. Егерде ол сипаттармен тәғрифламасақ, бізге мәғрифәтулла⁶ қиын болады. Біз Алла Тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хакім ақыл ерістіре алмады. Алла Тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулі мен өлшеусізді білерге мүмкін болмайды. Біз Алла Тағала «Бір» дейміз, «Бар» дейміз, ол «Бір» демектік те – ақылымызға ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол «Бір» демектік те Алла Тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мумкінаттың⁷ ішінде не нәрсенің ужуді⁸ бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске айтылатұғын бір қадімге тәғриф⁹ болмайды. Ол «Бір» деген сөз ғаламның ішінде, әлем Алла Тағаланың ішінде, Құдай тәбәрәкә уә тағала¹⁰ кітаптарда сегіз субутия¹¹ сипаттарымен, уә¹² тоқсан тоғыз Әсмәи-хуснәлермен¹³ білдірген. Бұдардың һәммасы Алла Тағаланың затия, субутия уә фиғлия сипаттары-дүр. Мен мұнда сіздерге төртеуін білдіремін. Оның екеуі – ғылым, құдірет. Сегіз сипаттан қалған алтауы – бұларға шәрх¹⁴. Ол алтауының бірі – хаят, яғни тірілік. Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым, құдірет сипатымен сипаттадық. Бұл бірлік, барлық ғылым, құдірет өлуде боларлық нәрселер ме? Әлбетте, ғылым құдіреті бар болады: хаяты – мәлім, бірі – ирада, яғни қаламақ. Ғылым бар болса, қаламақ та бар. Ол еш нәрсеге харекет бермейді. Һәммаға харекет беретұғын Өзі. Ол ирада ғылымның бір сипаты, бірі – кәләм,

¹ ذره – (араб.) [зәһрә] – кішкентай, түйірдей.

² اعلام – (араб.) [ә‘ләм] – біліну, жариялану. Мәтінде білінген ретінде қолданылған.

³ فعل خدا – (п-а). [фи‘ле Худа] – Құдайдың іс-әрекеті.

⁴ فعل – (араб.) [фи‘л] – іс-әрекет.

⁵ تعريف – (араб.) [тә‘риф] – түсіндіру, баяндау.

⁶ معرفت الله – (араб.) [мә‘рифәтуллаһ] – Алланы тану.

⁷ ممکنات – (араб.) [мумкинәт] – жаратылыс.

⁸ وجود – (араб.) [ужуд] – болмыс.

⁹ تعريف – (араб.) [тә‘риф] – баяндау, суреттеу.

¹⁰ تبارک و تعالی – (араб.) [Тәбәрәкә уә тә‘әлә] – Аллаға эпитет ретінде қолданылатын атау.

Мағынасы: игілікке бастаушы ұлы Алла деген мағынада.

¹¹ ثبوتیه – (араб.) [субутийә] – дәлелді, айғақты. Мәтінде Алла Тағаланың өзіне тән айғақты сипаттары туралы айтылып отыр.

¹² و – (араб.) [уә] – жалғаулық; мен, менен, пен, пенен, және.

¹³ اسماء حسنى – (араб.) [Әсмәи хуснә] – көркем есімдер.

¹⁴ شرح – (араб.) [шәрх] – түсінік.

яғни сөйлеуші деген, сөз әріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алла Тағаланың – әріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын құдіреті және бәсәр¹, сәмиғ², ол – көруші, есітуші деген. Алла Тағаланың көрмегі, естімегі біз секілді көзбенен, құлақпенен емес. Көргендей, есіткендей болатұғын ғылымның бір сипаты.

Бірі – тәкуин³, яғни барлыққа келтіруші деген сөз. Егер барлыққа келтірмегі бір өз алдына сипат болса, Алла Тағаланың сипаты өзіндей қадим⁴, һәм эзали⁵ һәм әбәди⁶ болар да, һәмише⁷ барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үлкен я кіші боларға жарамайды. Олай болғанда ғылым, құдірет сипаттары секілді босанбай, әр уақыт жаратуда болса, бір ықтиярсыздық шығады. Ықтиярсыздық Алла Тағалаға лайық емес. Оның барлыққа келтірмегі – құдіретіне және бір шәрх. Бұл ғылым, құдірет екі сипатпен сегіз сипат бұзылмастан түгел болады. Ол ғылым, құдірет те ешбір ниһаятсыз⁸, ғылымында ғапілет, құдіретінде епсіздік, я начарлық⁹ жоқ. Саниғын¹⁰ сунғатына¹¹ қарап білесіз. Бұл көзге көрілген, көңілге сезілген әлемді қандай хикметпен жарастырып, қандай құдіретпен орнастырған, ешбір адам баласының ақылы жетпейді. Бірақ пендесінде ақыл – үкімші, қайрат, қуат – қызмет қылушы болушы еді. Соған қарап ойлайсың: Алла Тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс. Олай болмаса, сипаттар өз орталарында бірі – тәбиғ¹², бірі – мәтбуғ¹³ болады ғой. Бұл болса, тәғрифи Раббгә¹⁴ жараспайды. Сегіз сипат қылып, және ол сипаттарға «Лә ғәйру уә лә һуә»¹⁵ болып, бұлай айтуда, бұлардан бір өз алдына жамағат яки жамғиат¹⁶ шығып кетеді. Бұл болса келіспейді. Егерде сипаттардың әрбірін басқа-басқа дегенде,

¹ بصر – (араб.) [бәсәр] – көру. Алла Тағаланың сегіз сипатының бірі – бәрін көруші деген мағынада.

² سمع – (араб.) [сәмиғ] – есіту. Алла Тағаланың сегіз сипатының бірі – бәрін есітуші деген мағынада.

³ تكوين – (араб.) [тәкуин] – жарату. Алла Тағаланың сегіз сипатының бірі – қалағанын жаратушы деген мағынада.

⁴ قديم – (араб.) [қадим] – бұл жерде Алланы меңзейді.

⁵ ازالى – (араб.) [әзәли] – шексіз ежелден бар.

⁶ ابدى – (араб.) [әбәди] – мәңгілік.

⁷ هميشه – (парсы.) [һәмишә] – қашан да, үнемі.

⁸ نهايت – (араб.) [ниһайәт] – ұшы, шегі. Мәтінде шексіз деген мағынада.

⁹ ناچار – (парсы.) [на чар] – шарасыздық.

¹⁰ صانع – (араб.) [саниғ] – шебер, жасаушы.

¹¹ صنعت – (араб.) [сунғәт] – өнер, шеберлік.

¹² تابع – (араб.) [тәбиғ] – бас июші.

¹³ متبوع – (араб.) [мәтбуғ] – бас идіруші.

¹⁴ تعريف رب – (араб.) [тә’риф] – баяндау, түсіндіру. Мәтінде Жаратушыны түсіндіру деген мағынада.

¹⁵ لا غير و لا هو – (араб.) [Лә ғәйру уә лә һуә] – басқа да емес, ол да емес.

¹⁶ جمعيت – (араб.) [жәм’иәт] – жиналу, бас қосу.

көп нәрседен жиылып, иттифақпен¹ Құдай болған болады. Олай деу батил², бір ғана құдірет пендеде болған қуат, құдірет, ғылым ақылдан басқа болатұғын еді. Алла Тағалада болған құдірет – ғылым һәм құдірет һәм рәхмәт³. Ол – рәхмәт сипаты, сегіз сипат ішінде жазылмаса да, Алла Тағаланың Рахман⁴, Рахим⁵, Ғафур⁶, Уадуд⁷, Хафиз⁸, Сәттар⁹, Раззақ¹⁰, Нафиг¹¹, Уәкил¹², Ләтиф¹³ деген есімдеріне бинан¹⁴ бір ұлық сипатынан есептеуге жарайды. Бұл сөзіме нақлия¹⁵ дәлелім – жоғарыдағы жазылған Алла Тағаланың есімдері. Ақлия¹⁶ дәлелім Құдай Тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтұғын келісімменен жаратқан, онан басқа, бірінен бірі пайда алатұғын қылып жаратыпты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайда алатұғын ақылды инсанды¹⁷ жаратыпты. Хайуандарды асырайтұғын жансыздарды еті ауырмайтұғын қылып, жан иесі хайуандарды ақыл иесі адам баласы асырайтұғын қылып, һәм олардан махшарда¹⁸ сұрау бермейтұғын қылып. Енді бұлардың һәммасынан пайда аларлық ақыл иесі қылып жаратқан адам баласынан махшарда сұрау беретұғын қылып жаратқандығында һәм әділет һәм махаббат бар. Адам баласын құрт, құс, өзге хайуандар сипатында жаратпай, бұл гөзәл¹⁹ сипатты беріп, екі аяққа бастырып, басын жоғары тұрғызып, дүниені көздерлік қылып, өзі хайуандар секілді тамақты өз басымен алғызбай, ыңғайлы екі қолды басқа қызмет қылдырып, аузына қолы ас бергенде, не ішіп, не жегенін білмей қалмасын деп, иісін алып ләззәттанғандай қылып, ауыз үстіне мұрынды қойып, оның үстінен тазалығын байқарлық екі көз беріп, ол көздерге нәзіктігінен, зарардан қорғап тұрарлық қылып қабақ беріп, ол қабақтарды жауып тұрғанда қажалмасын

¹ اتفاق – (араб.) [иттифақ] – одақ

² باطل – (араб.) [батил] – қате.

³ رحمت – (араб.) [рәхмәт] – мейірім.

⁴ رحمن – (араб.) [рәхмән] – аса қамқор.

⁵ رحيم – (араб.) [рахим] – ерекше мейірімді.

⁶ غفور – (араб.) [ғафур] – кешірімді.

⁷ ودود – (араб.) [уәдуд] – ізгілік істеуші, сүюші.

⁸ حفيظ – (араб.) [хәфиз] – сақтаушы, бәлелерден қорғаушы.

⁹ ستار – (араб.) [сәттар] – айыптарды жабушы.

¹⁰ رزاق – (араб.) [рәззақ] – ризық беруші.

¹¹ نافع – (араб.) [нәфи‘] – пайда беруші.

¹² وكيل – (араб.) [уәкил] – басқарушы.

¹³ لطيف – (араб.) [ләтиф] – жұмсақ, зор кеңшілік иесі.

¹⁴ بناء – (араб.) [бина`ән] – лайықты, байланысты.

¹⁵ نقلیه – (араб.) [нәқлийә] – нақылдық, дәстүрлі.

¹⁶ عقليه – (араб.) [‘әқлийә] – ақылды, ойлы.

¹⁷ انسان – (араб.) [инсан] – адам.

¹⁸ محشر – (араб.) [мәхшәр] – қияметте адамзаттың жиналатын алаңы.

¹⁹ گوزل – (түркі.) [гузәл] – сұлу, әдемі.

деп кірпік жасап, маңдай тері тура көзге ақпасын деп, қаға беруге қас беріп, оны жүзіне көрік қылып, бірінің қолынан келместей істі көптесіп бітірмекке, біреуі ойын біреуіне ұқтырарлық тіліне сөз беріп жаратпақтығы махаббат емес пе? Кім өзіне махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмақ қарыз емес пе? Ақыл көзіменен қара: күн қыздырып, теңізден бұлыт шығарады екен, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі даналарды өстіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат гүл-бәйшешектерді, ағаш-жапырақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі набататтарды¹ өстіріп, хайуандарды сақтатып, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер мақтасын, кендірін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін, құстар жүнін, етін, жұмыртқасын; хайуандар етін, сүтін, күшін, көркін, терісін; сулар балығын, балықтар икрасын, хатта² ара балын, балауызын; құрт жібегін – һәммасы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі – адам баласының таусылмас азығы. Миллион хикметпен жасалған машина, фабрика адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл – Жасаушы махаббатпен адам баласын сүйгендігі емес пе? Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе? Адам баласы қанағатсыздықпен бұл хайуандардың тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, малды адам баласының өзінің қызғанышына қорғалатып, өзге хайуандарды бірін ұшқыр қанатына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, бірін биік жартасқа, бірін терең тұңғиыққа, қалың орманға қорғалатып, һәм әрбірін өсіп-өнбекке құмар қылып, жас күнінде, кішкене уақытында шапқат³ сиқырымен бастарын байлап, қамқор қылып қоймақтығы – адам баласына өсіп-өніп, теңдік алсын емес, бәлки⁴, адам баласының үзілмес нәсліне таусылмас азық болсын дегендік. Бұл хикметтерінен һәммасынан мәрхәмәт⁵, һәм әділет заһир⁶ тұр екен. Біз ортамызда бұл мәрхәмәт, әділетті иманның шартынан есеп қылмаймыз, оның үшін муслим⁷ болғанда, Алла Тағалаға тәслим⁸ болып, оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? Бұл екі – ай менен күннен артық мәлім тұрған жоқ па? Фигһлі⁹ Құданың ешбірін де қарар қылмаймыз,

¹ نباتات – (араб.) [нәбәтәт] – өсімдіктер.

² حتی – (араб.) [хәттә] – үстеу: тіпті, керек десе, ...да, ...де.

³ شفقت – (араб.) [шәфқәт] – мейірім.

⁴ بلکی – (парсы.) [бәлки] – қайта, керісінше, бәлкім.

⁵ مرحمت – (араб.) [мәрхәмәт] – мейірбандық.

⁶ ظاهر – (араб.) [заһир] – анық, сыртқы көрінісі. Мәтінде мейірбандық пен әділет көрініп тұр екен деген мағынада.

⁷ مسلم – (араб.) [муслим] – иланушы, мойынсұнушы.

⁸ تسلیم – (араб.) [тәслим] – илану, мойындау.

⁹ فعل – (араб.) [фи‘л] – іс-әрекет, яғни Құдайдың іс-әрекеті.

өзгелерде болғанын жек көрмейміз, өзіміз тұтпаймыз, бұл қиянатшылық емес пе? Қиянатшылыққа бір қарар¹ тұрған адам – я мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман. Алла тәбәрәкә уә тағаланың² пенделеріне салған жолы қайсы? Оны көбі білмейді. «Тәфәккәру фи иләллаһи»³ деген хадис шәрифтің⁴ «Инналлаһа йухиббул-мұқситин»⁵ деген аяттарға ешкімнің ықыласы, көңілі менен ғылымы жетіп құптағанын көргенім жоқ. «Әтә`мурунән-нәсә бил-бирри уә әхсину инналлаһа йухиббул-мұхсинин»⁶, «Уәлләзинә әмәну уә ‘әмилус-салихати уләйкә әсхәбул-жәннәти һум фиһа халидун»⁷ деген аяттар Құранның іші толған «амалус-салих»⁸ не екенін білмейміз. «Уә әммәлзинә әмәну уә ‘әмилус-салихати фәйуәффиһим ужурәһум уә Аллау лә йухиббуз-залимин»⁹ аятына қарасаң, амалус-салих¹⁰ залымдықтың зидды¹¹ болар. Олай болғанда әділет, рәфғәт¹² боларға кімде-кімнің әділеті жоқ болса, хаясы¹³ жоқ, кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ деген, Пайғамбарымыз саллаллаһу ғәләйһи уә сәлләмнің¹⁴ хадис шәрифі¹⁵ «Мән лә хайә`ән ләһу уә лә имәнә

¹ قرار – (араб.) [қарар] – орнығу, тыныштану. Бұл жерде жақын деген мағынада қолданылып тұр.

² تبارک و تعالی – (араб.) [Тәбәрәкә уә тә`әлә] – Аллаға эпитет ретінде қолданылатын атау. Мағынасы: игілікке бастаушы ұлы Алла деген мағынада.

³ تفكرو فی الی الله – (араб.) [Тәфәккәру фи иләллаһи] – Алла туралы ойлаңыздар!

⁴ شریف – (араб.) [шәриф] – қастерлі, қасиетті.

⁵ ان الله يحب المقسطين – (араб.) [Инналлаһа йухиббул-мұқситин] – Өйткені Алла турашылдарды жақсы көреді! (إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ) («Хужурат» сүресі, 9 аят).

⁶ اتّاعمرون الناس بالبر و احسنو ان الله يحب المحسنين – (араб.) [Әтә`мурунән-нәсә бил-бирри..., уә әхсину инналлаһа йухиббул-мұхсинин] – Сендер ел-жұртқа ізгілікті бұйырып... («Бақара» сүресі, 44 аят), ...істеріңді барынша тиянақты етіп істендер. Шүбәсіз Алла игі жандарды жақсы көреді («Бақара» сүресі, 195 аят).

⁷ والذين آمنوا و عمل الصالحات اولئك اصحاب الجنة هم فيها خالدون – (араб.) [Уәлләзинә әмәну уә ‘әмилус-салихати уләйкә әсхәбул-жәннәти һум фиһа халидун] – Ал иман етіп, игілікті істер істегендерге келсек, міне, солар жұмақтықтар, олар сонда мәңгі-бақи қалады («Бақара» сүресі, 82 аят).

⁸ عمل الصالح – (араб.) [‘әмәлус-салих] – ізгі амал.

⁹ واما الذين آمنوا و عملوا الصالحات فيوفيههم اجرهم والله لا يحب الظالمين – (араб.) [Уә әммәлзинә әмәну уә ‘әмилус-салихати фәйуәффиһим ужурәһум уә Аллау лә йухиббуз-залимин] – Ал иман етіп, игілікті істер істегендер болса, (Алла) олардың қарымын толық қайтарады. Алла (айдан анық аяттарын жоққа шығарып, күпірлік қылған һәм Өзіне серік қосқан) залымдарды жақсы көрмейді («Әли-ғимран» сүресі, 57 аят).

¹⁰ عمل الصالح – (араб.) [‘әмәлус-салих] – ізгі амал.

¹¹ ضد – (араб.) [зидд] – қарсысы.

¹² رفعت – (араб.) [рәф`әт] – ұлылық, биіктеу.

¹³ حيا – (араб.) [хәйә] – ұят.

¹⁴ صلى الله عليه و سلم – (араб.) [саллаллаһу ‘әләйһи уә сәлләм] – Алланың оған сәлемі мен амандығы болсын.

¹⁵ شریف – (араб.) [шәриф] – қастерлі, қасиетті. Мәтінде қасиетті сөзі деген мағынада.

ләһу»¹ деген дәлел-дүр. Енді белгілі, иман құры инанышпен болмайды, әділет уә² рәфғәтпен болады. Амалус-салих³ әділетті уә мәрхәмәтті⁴ болмақ, күллі тәнмен қылған құлшылықтарының ешбірі әділетті, мәрхәмәтті бермейді. Көзін күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халатта⁵ екендіктерін, оған да дәлел керек емес. Бәлки⁶ әділет барша ізгіліктің анасы-дүр. Ынсап, ұят – бұл әділеттен шығады. Оның үшін әділетті адамның көңіліне не келеді? Мен өз көңілімде халық меніменен, сондай-мұндай құлықтарменен муғамала⁷ қылса екен деп ойлап тұрып, өзім сол халықтарменен муғамала қылмағандығым жарамайды ғой деп, сол өзі әділет те һәм ынсап та емес пе? Һәмма жақсылықтың басы емес пе? Жә, олай қулықпенен сол ойды ойлаған кісі Халлақына⁸ шүкірді неге ойламасын? Шүкірліктен ғибадаттың бәрі туады. Енді зинһар⁹ әділет, шапқаттан¹⁰ босанбаңдар. Егер босансаң, иман да, адамдық та һәммасы босанады. Аллаһар Суфидың «Бір фәрәдән йүз фәрә бижай»¹¹ дегені басыңа келеді.

Енді біздің бастағы тағриф¹² бойынша Құдай Тағала – ғылымды, рахымды, әділетті құдірет еді. Сен де бұл ғылым, рахым, әділет – үш сипатпен сипаттанбақ ыждағатын¹³ шарт еттің, мұсылман, һәм толық инсаниятың¹⁴ бар болады. Білгіл-ки, жауанмарттік¹⁵ үш хисләтпен¹⁶ болар деген: сидқ¹⁷, кәрәм¹⁸, ақыл. Бұл үшінен сидқ – әділет болар, кәрәм – шапқат¹⁹ болар. Ақыл мәлім-дүр, ғылымның бір аты екендігі. Бұлар әр адамның бойында Алла тәбәрәкә уә

¹ من لا حياء و ايماناً له – (араб.) [Мән лә хайә`ән ләһу уә лә имәнә ләһу] – кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы да жоқ.

² و – (араб.) [уә] – жалғаулық: мен, менен, пен, пенен, және.

³ عمل الصالح – (араб.) [‘әмәлус-салих] – ізгі амал.

⁴ مرحمت – (араб.) [мәрхәмәт] – мейірбандық.

⁵ حالت – (араб.) [халәт] – күй, жағдай.

⁶ بلكي – (парсы.) [бәлки] – қайта, керісінше, бәлкім.

⁷ معامله – (араб.) [му‘амәлә] – байланыс, қарым-қатынас.

⁸ خلاق – (араб.) [[хәллақ] – жаратушы.

⁹ زنهار – (парсы.) [зинһар] – сақ бол, байқа!

¹⁰ شفقت – (араб.) [шәфқәт] – мейірім.

¹¹ بر فردادا يوز فرده بي جاى – (түркі.) [Бір фәрәдән йүз фәрә бижай] – Бір пердеден жүз перде жыртылады.

¹² تعريف – (араб.) [тә‘риф] – баяндау, түсіндіру.

¹³ اجتهد – (араб.) [ижтиһәд] – ынта, ыждағат.

¹⁴ انسانيت – (араб.) [инсанийәт] – адамгершілік.

¹⁵ جوانمرد – (араб.) [жәуанмәрд] – жомарт.

¹⁶ حصلت – (араб.) [хисләт] – қасиет, ерекшелік.

¹⁷ صدق – (араб.) [сидқ] – шындық.

¹⁸ كرم – (араб.) [кәрәм] – жомарттық.

¹⁹ شفقت – (араб.) [шәфқәт] – мейірім.

тағала¹ тәхмин² бар қылып жаратқан. Бірақ оған рәуаж³ беріп гүлдендірмек, бәлки⁴, адам өз халінше кәметке жеткізбек жәһдінде⁵ болмақ. Бұлар – өз ыждағатыңменен⁶, ниет халиспенен⁷ ізденсең ғана беріле тұрған нәрселер, болмаса жоқ. Бұл айтылмыш үш хисләттің⁸ иелерінің алды – пайғамбарлар, онан соң – әулиелер, онан соң – хакімдер, ең ақыры – кәміл мұсылмандар. Бұл үш түрлі фиғлі⁹ Құданың соңында болмақ, өзін құл біліп, бұл пейілдерге ғашық болып тұтынбақты пайғамбарлар үйретті әулиелерге, әулиелер оқыды, ғашық болды. Бірақ ухрауи¹⁰ пайдасына ғана күзетті. Ғашықтықтары сол халге жетті, дүниені, дүниеде тиерлік пайдасын ұмытты. Бәлки¹¹, есепке алмады. Хакімдер дүниеде тиетұғын пайдасын сөйледі. Ғибрат көзіменен қарағанда, екісі де бірінен-бірі көп жырақ кетпейді. Оның үшін әрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да, Алла Тағаланың сунғәтіне¹² қарап пікірлемекті екісі де айтты. Пікірленбек соңы ғибраттанбақ болса керек. Бұл ғылым, ақыл – әр екісі де өзін зорға есептемекті, залымдықты, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді. Бұл әділет мәрхәмәтті¹³ уә шапқатты¹⁴ болмақты айтып бұйырды, бұл рахим¹⁵ болса керек. Бірақ менің ойыма келеді, бұл екі тайпа әр кісі өздеріне бір түрлі нәпсін пида қылушылар деп. Яғни, пенделіктің кәметі¹⁶ әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып «һу» деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда бұларды малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі Алла Тағаланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді? Харам¹⁷, мәкруһи¹⁸ былай тұрсын, Құдай Тағаланың қуатыңмен, ыждағат ақылыңмен тауып, рахатын көрмегіңе бола жаратқан, берген нығметтеріне, содан көрмек

¹ تبارک و تعالی – (араб.) [Тәбәрәкә уә тә‘әлә] – Аллаға эпитет ретінде қолданылатын атау. Мағынасы: игілікке бастаушы ұлы Алла деген мағынада.

² تخمين – (араб.) [тәхмин] – болжау, шамалау.

³ رواج – (араб.) [рәуаж] – тарату, қолдану.

⁴ بلكی – (парсы.) [бәлки] – қайта, керісінше, бәлкім.

⁵ جهد – (араб.) [жәһд] – ынта.

⁶ اجتهد – (араб.) [ижтиһәд] – ынта, ыждағат.

⁷ خالص – (араб.) [халис] – шынайы. Мәтінде шынайы ниетпен деген мағынада.

⁸ حصلت – (араб.) [хисләт] – қасиет, ерекшелік.

⁹ فعل – (араб.) [фи‘л] – іс-әрекет, яғни Құдайдың іс-әрекеті.

¹⁰ اوخراوی – (араб.) [ухрауи] – ахиреттік.

¹¹ بلكی – (түркі.) [бәлки] – қайта, керісінше, бәлкім.

¹² صنعت – (араб.) [сун‘әт] – өнер, шеберлік.

¹³ مرحمت – (араб.) [мәрхәмәт] – мейірбандық.

¹⁴ شفقت – (араб.) [шәфқәт] – мейірім.

¹⁵ رحيم – (араб.) [рахим] – ерекше мейірімді.

¹⁶ کمالت – (араб.) [кәмаләт] – кемелдік.

¹⁷ حرامی – (араб.) [хәрами] – арам, тыйым салынған.

¹⁸ مکروہی – (араб.) [мәкруһи] – жиіркенішті.

хузурға¹ суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па? Сахиби² нығметке шүкірлігің жоқ болса, әдепсіздікпен күнәкар болмайсың ба? Екінші – бұл жолдағылар қор болып, дүниеде жоқ болып кету де қауіпі бар, уә кәпірлерге жем болып кету де, қайсы бір сабырсызы жолынан тайып, сабырменен бір қарар тұрамын дегені өліп кетсе де керек. Егерде бұл жол жарым-жартыларына ғана айтылған болса, жарым-жарты рас дүниеде бар бола ма? Рас болса, һәммаға бірдей рас болсын, алаалаған рас бола ма, һәм әділет бола ма? Олай болғанда, ол жұртта өмір жоқ болса керек. Ғұмыр өзі – хақиқат. Қай жерде ғұмыр жоқ болса, онда кәмелет³ жоқ. Бірақ әулиелердің де бәрі бірдей тәркі дүние емес еді, ғәшәрән-мубәшшәрәдан⁴ хазірет Оспан, Әбдірахман бин Ауф уә⁵ Сағд бин Әбу Уаққас үшеуі де үлкен байлар еді. Бұл тәркі дүниелік; я дүние ләззәтіне алданып ыждағатым⁶ шала қалады деп, бойына сенбегендік; я хирс⁷ дүниеліктен ауамның⁸ көңлін суытпақ үшін, ренжуге сабыр етіп, өзін пида қылып, мен жанымменен ұрыс қылғанда, халық ең болмаса нәпсісіменен ұрыс қылып, һәуа-һәуәстен⁹ әрбір арзу¹⁰ нәпсіден суынып, әділет, мәрхәмәт¹¹, махаббатына бір қарар болар ма екен деген үмітпенен болса керек. Олай болғанда, ол да жұртқа қылған артық махаббаттан есеп. Бірақ бұл жол – бек шетін¹², бек нәзік жол. Бұл жолда риясыз, жеңілдіксіз бір қарар тұрып ізденген ғана кісі ісінің кәмелетіне¹³ жетпек. Бұл заманда надир¹⁴, бұған ғылымның да зоры, сидқ¹⁵, қайраттың да зоры, махаббаттың Халлақына¹⁶ да, уә Халик¹⁷ ғаламға да бек зоры табылмақ керек. Бұлардың жиылмағы – қиынның қиыны, бәлки, фитнә¹⁸ болар. Басына һәм өзіне өзгешелік бермек – адам ұлын бір бұзатұғын іс. Әрбір наданның бір тариқатқа кірдік деп жүргені «біз бұзылдық» дегеніменен бір болады. Хакім,

¹ خضور – (араб.) [хузур] – даму, көркею.

² صاحب – (араб.) [сахиб] – ие, қожа. Мәтінде нығмет иесі деген мағынада.

³ کمال – (араб.) [кәмаләт] – кемелдік.

⁴ عشراء مبسرہ – (араб.) [‘әшәрә’ ә-мубәшшәрә] – жұмакпен сүйіншіленген он сахаба.

⁵ و – (араб.) [уә] – жалғаулық: мен, менен, пен, пенен, және.

⁶ اجتهد – (араб.) [ижтиһәд] – ынта, ыждағат.

⁷ حرص – (араб.) [хирс] – ашкөздік. Мәтінде дүниеге тоймау деген мағынада.

⁸ عوام – (араб.) [‘әуам] – көпшілік, қара халық.

⁹ هوا هوس – (араб.) [һәуа-һәуәс] – әуесқойлық, қу нәпсі.

¹⁰ آرزو – (парсы.) [арзу] – арман, тілек.

¹¹ مرحمت – (араб.) [мәрхәмәт] – мейірбандық.

¹² چیتین – (түркі.) [четін] – қиын, ауыр.

¹³ کمال – (араб.) [кәмаләт] – кемелдік.

¹⁴ نادر – (араб.) [надир] – сирек.

¹⁵ صدق – (араб.) [сидқ] – шындық.

¹⁶ خلاق – (араб.) [[хәллақ] – жаратушы.

¹⁷ خالق – (араб.) [халик] – жаратушы. Мәтінде ғаламның жаратушысы деген мағынада.

¹⁸ فتنه – (араб.) [фитнә] – бүлік.

ғалым әсліде бір сөз, бірақ ғәрәфда¹ басқалар-дүр. Дүниеде ғылыми заһири² бар, олар айтылмыстарды нақлия³ деп те айтады. Бұл нақлияге жүйріктер ғалым атанар, әмма⁴ Құдай Тағала ешбір нәрсені себепсіз жаратпаған, мұны ізерлеп «тәффәккәру фи ‘әла-иллаһи»⁵ деген хадиске бинан⁶ бұл сунғати⁷ Құдадан ізерлеп уә құмар болып ғибраттанушыларға тыю жоқ, бәлки, сунғатынан⁸ себебін білмекке құмарлықтан саниғына⁹ ғашықтық шығады. Құдай Тағала затына пендесінің ақылы жетпесе, дәл сондай ғашықпын демектік те орынсыз. Ғашық-мағшұқтыққа Халик¹⁰ пен махлұқ¹¹ ортасы мунәсибәтсиз¹², Алла Тағаланың пендесін махаббат уә¹³ мәрхәмәтпен¹⁴ жаратқанын біліп, махаббатына махаббатпен ғана елжіремекті Құдаға ғашық болды дейміз. Олай болғанда хикмет Құдаға пенде өз ақылы жетерлік «кұр ғана білсем» деген әрбір істің себебін ізденушілерге хакім ат қойды. Бұлар хақ¹⁵ пен батылды¹⁶ айырмаққа, себептерін білмекке тырыспақтықтарымен һәммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-күлкі түгіл, дүниедегі күллі ләззәт бұларға екінші мәртебеде қалып, бір ғана Хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақпен ләззаттанады. Адаспай тура ізденген хакімдер болмаса, дүние ойран болар еді. Фиғлі¹⁷ пенденің қазығы – осы жақсы хакімдер, әр нәрсе дүниеде олардың истихражымен¹⁸ рауаж¹⁹ табады. Бұлардың ісінің көбі – дүние ісі, ләкин²⁰ осы хакімдердің жасаған, таратқан істері. «Әд-дунийә мәзрә‘әтул-ахирәт»²¹ – дегендей, ахиретке егіндік болатұғын дүние сол. Әрбір ғалым – хакім емес, әрбір хакім – ғалым. Ғалымдардың нақлиясымен²² мұсылман имани

¹ عرف – (араб.) [‘әрәф] – таным.

² ظاهر – (араб.) [заһир] – сыртқы. Мәтінде ғылымның сыртқы мәнісі деген мағынада.

³ نقلیه – (араб.) [нәқлийә] – нақылдық, дәстүрлі.

⁴ اما – (парсы.) [әмма] – бірақ, алайда.

⁵ تفكرو في الله – (араб.) [Тәффәккәру фи иләллаһи] – Алла туралы ойланыңдар!

⁶ بناء – (араб.) [бина‘ән] – лайықты, байланысты.

⁷ صنعت – (араб.) [сун‘әт] – өнер, шеберлік. Мәтінде Құдайдың шеберлігінен деген мағынада.

⁸ صنعت – (араб.) [сун‘әт] – өнер, шеберлік.

⁹ صانع – (араб.) [Са‘] – шебер, жасаушы.

¹⁰ خالق – (араб.) [халик] – жаратушы.

¹¹ مخلوق – (араб.) [мәхлук] – жаратылыс.

¹² مناسبت – (араб.) [мунәсибәт] – қатынас, туыстық қатынас.

¹³ و – (араб.) [уә] – жалғаулық; мен, менен, пен, пенен, және.

¹⁴ مرحمت – (араб.) [мәрхәмәт] – мейірбандық.

¹⁵ حق – (араб.) [хәққ] – ақиқат.

¹⁶ باطل – (араб.) [батил] – адасқан, қате.

¹⁷ فعل – (араб.) [фи‘л] – іс-әрекет. Мәтінде пенденің іс-әрекеті деген мағынада.

¹⁸ استخراج – (араб.) [истихраж] – шығару, ашу.

¹⁹ رواج – (араб.) [рәуаж] – даму.

²⁰ نكل – (араб.) [ләкин] – бірақ, алайда.

²¹ الدنيا مزرعة الآخرة – (араб.) [Әд-дунийә мәзрә‘әтул-ахирәт] – Дүние – ақиреттің егіндігі.

²² نقلیه – (араб.) [нәқлийә] – нақылдық, дәстүрлі.

тәқлиди¹ кәсіп қылады. Хакімдердің ақылиятымен² жетсе, имани йақини³ болады. Бұл хакімдерден мұрат – мұсылман хакімдері, болмаса ғайри⁴ діннің хакімдері – егерше «фәтлубни тәжидуни»⁵ делінсе де, дүниенің уә һәм адам ұлы өмірінің сырына жетсе де, діннің хақ мағрифатына жете алмағандар. Бұлардың көбі – иманның жеті шартынан, бір Алланы танымақтан ғайры⁶, яғни алтауына кімі күмәнді, кімі мункәр⁷ болып, тахқықлай⁸ алмағандар. Егер бұлар дін ұстазымыз емес болса да, дінде басшымыз Құданың елшісі пайғамбарымыз саллаллаһу ғәләйһи уә сәлләмнің⁹ хадис шәрифі¹⁰ «хайрун-нәс мән йәнфә‘ун-нәс»¹¹, – деген. Бұл хакімдер ұйқы, тыныштық, әуесқызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақтығына, яғни електрияны тауып, аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен әзір жауап алып тұрып, от пенен суға айласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып құрғандығы, уә хусусән¹² адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ¹³ пен батылды¹⁴ айырмақты үйреткендігі – баршасы нәфғлік¹⁵ болған соң, біздің оларға миннатдарлығымызға¹⁶ дауа жоқ.

Бұл замананың молдалары хакім атына дұшпан болады. Бұлары білімсіздік, бәлки¹⁷, бұзық пейіл, «әл-инсану ‘әдуун лима жәһилге»¹⁸ есеп. Олардың шәкірттерінің көбі біраз араб-парсыдан тіл үйренсе, бір жарым болымсыз бәхс¹⁹ үйренсе, соған мәз болып, өзіне өзгешелік беремін деп әуре болып, жұртқа пайдасы тимек түгіл, түрлі-түрлі зарарлар²⁰ хасыл²¹

¹ تقلید – (араб.) [тәқлид] – еліктеу. Мәтінде еліктеп иманға келу деген мағынада.

² عقلیه – (араб.) [‘әқлийә] – ақылы, ойы.

³ يقين – (араб.) [йәқин] – шынайы, сенімді. Мәтінде шынайы иман деген мағынада.

⁴ غير – (араб.) [ғәйр] – басқа, өзге. Мәтінде басқа діннің деген мағынада.

⁵ فاطلبنى تجدنى – (араб.) [фәтлубни тәжидуни] – талаптансаң мені табасың.

⁶ غير – (араб.) [ғәйр] – басқа, өзге.

⁷ منكر – (араб.) [мункәр] – қабылдамаушы, мойындамаушы.

⁸ تحقيق – (араб.) [тәхқиқ] – зерттеу, зерделеу.

⁹ صلى الله عليه وسلم – (араб.) [саллаллаһу ‘әләйһи уә сәлләм] – Алланың оған сәлемі мен амандығы болсын.

¹⁰ حديث شريف – (араб.) [хәдис шәриф] – қасиетті хадисі, қасиетті сөзі.

¹¹ خير الناس ينفع الناس – (араб.) [хайрун-нәс мән йәнфә‘ун-нәс] – адамдардың жақсысы – адамдарға пайдасы тигені.

¹² خصوصاً – (араб.) [хусусән] – әсіресе.

¹³ حق – (араб.) [хәққ] – ақиқат.

¹⁴ باطل – (араб.) [батил] – адасқан, қате.

¹⁵ نفع – (араб.) [нәф‘] – пайда. Мәтінде пайдалы деген мағынада.

¹⁶ منتدار – (парсы.) [миннатдар] – ризашылық, разылық.

¹⁷ بلكي – (түркі.) [бәлки] – қайта, керісінше, бәлкім.

¹⁸ الانسان عدلما جاهل – (араб.) [әл-инсану ‘әдуун лима жәһил] – адам өз білмегенінің дұшпаны.

¹⁹ بحث – (араб.) [бәхс] – пікір таласу, талқылау.

²⁰ ضرار – (араб.) [зәрар] – зиян.

²¹ حاصل – (араб.) [хасил] – пайда, табыс.

қылады. «Һай-һой!» менен, мақтанменен ауамды¹ адастырып бітіреді. Бұлардың көбі әншейін жаһил² түгіл, жаһилдар кібілік³ талап болса, қайда хақ сөз келсе, әзір ынсапқа қайтсын һәм ғибраттансын. Рас сөзге ор қазып, тұз жасамақ не деген ынсап, құры өзімшілдік, әр бір өзімшілдік – адамды бұзатұғын пейіл. Растың бір аты – Хақ, Хақтың бір аты – Алла, бұған қарсы қаруласқанша, мұны ұғып, әділетпен тәптіштеу керек. Мұндай пейілдерден күпір қауіпі де бар. Уә және пайғамбарымыз саллаллаһу ғәләйһи уә сәлләм⁴: «Ақыр заманда бір жылдық бір күн болар» дегенде сахаба кирамдар⁵ «Бұл бір жылдық күнде намаз нешеу болар?» деп сұрағанда: «Оның фәтуәсін⁶ сол заманның ғалымдары білер», – деген сөзінен ғибраттанып қарасаң, замана өзгерумен қағидалар өзгерілмегенін білдіргені мәлім болады. Бұл күндегі тәхсилул-ғұлум⁷ ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды. Соған қарай Усманияда мектеп хәрбия⁸, мектеп рушдиялар⁹ салынып, жаңа низамға¹⁰ айналған. Мұндағылар ұзақ жылдар өмір өткізіп, ғылымда пайдасыз ұзақ бәхстармен¹¹ күнін өткізіп, мағишат¹² дүниеде надан бір ессіз адам болып шығады да, ешбір хәрекетке лайықты жоқ болған соң, адам аулауға, адам алдауға салынады. Көбінесе мұндай ессіздердің насихаты да тәсірсіз¹³ болады.

Дүниенің мағмұрлығы¹⁴ бір түрлі ақылға нұр беріп тұратұғын нәрсе. Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетұғыны да болады. Бәл күллі дүниені уә ғылымын білмей қалмақтық – бір үлкен зарарлы¹⁵ надандық, ол Құранда сөгілген; дүниеде кімде-кім өзіне өзгешелік бермек қасдымен¹⁶ малға махаббатын аударғандар дүниеде болмаса, ихсанда¹⁷ қолым қысқа

¹ عوام – (араб.) [‘әуам] – көпшілік, қара халық.

² جاهل – (араб.) [жаһил] – надан.

³ كبی – (түркі.) [кібі] – секілді, сияқты.

⁴ صلى الله عليه و سلم – (араб.) [саллаллаһу ‘әләйһи уә сәлләм] – Алланың оған сәлемі мен амандығы болсын.

⁵ كرام – (араб.) [кирам] – ұлық, яғни ұлық сахабалар.

⁶ فتوى – (араб.) [фәтуә] – шешім.

⁷ تحصیل العلوم – (араб.) [тәхсилул-‘улум] – ілім үйренетін, білім алатын.

⁸ حربیه – (араб.) [хәрбийә] – әскери.

⁹ رشديه – (араб.) [рушдийә] – кемелдендіру, жетілдіру.

¹⁰ نظام – (араб.) [низам] – тәртіп, жүйе.

¹¹ بحث – (араб.) [бәхс] – пікір таласу, талқылау.

¹² معيشة – (араб.) [мә‘ишәт] – тұрмыс, күнделікті өмір.

¹³ ناعثر – (араб.) [тәсир] – әсер ету.

¹⁴ معمور – (араб.) [мә‘мұр] – салынған, жөнделген.

¹⁵ ضرار – (араб.) [зәрар] – зиян.

¹⁶ قصد – (араб.) [қәсд] – талап, ынта.

¹⁷ احسان – (араб.) [ихсан] – жақсылық, игілік, рухани ілім.

болмасын деп, һәм өзім біреуге тамағлы¹ болмайын деп, малға махаббатын аудармай, ізгілікке бола адал кәсіппен тапқан дүние емес. Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Малмен ғылым кәсіп қылмақпыз. Өнер – өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан. Бірақ ол өнер әділеттен шықпасын, шарғиға² муафиқ³ болсын. Адамға халінше ихсанды болмақ – парыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес. Молдалар тұра тұрсын, хусусән⁴ бұл заманның ишандарына бек сақ болыңдар. Олар – фитнә⁵ ғалым, бұлардан зарардан⁶ басқа еш нәрсе шықпайды. Өздері үкім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін-өзі әһлі тариқат⁷ біліп және біреуді жеткізбек дағуасын⁸ қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал⁹, бұлар адам аздырушылар, хатта¹⁰ дінге де зарарлы-дүр¹¹. Бұлардың сүйенгені – надандар, сөйлегені – жалған, дәлелдері – тәсбихі менен шалмалары, онан басқа еш нәрсе жоқ.

Енді біліңіздер, ей, перзенттер! Құдай Тағаланың жолы деген жол – Алла Тағаланың өзіндей ниһаятсыз¹² болады. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді. Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса – өзің ниһаяттысың, ол жол – Құдайдың жолы емес. Әлемнен жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма ағып келе берсін деген ол – не деген ынсап? Сенен не түрлі болса да, я дүниеңнен, я ақылыңнан, я малыңнан әділет, шапқат¹³ секілді біреулерге жақсылық тигізбек мақсатың болса, ол жол – Құдайдың жолы. Ол – ниһаятсыз жол, сол ниһаятсыз жолға аяғыңды берік бастың, ниһаятсыз Құдайға тақарруб¹⁴ хасыл¹⁵ болып, хас¹⁶ ізгі құлдарынан болмақ үміт бар, өзге жолда не үміт бар? Кейбіреулердің бар өнері, мақсаты киімін түзетпек, жүріс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзіне бар дәулет біледі. Бұл істерінің бәрі өзін көрсетпек, өзін-өзі базарға салып,

¹ طمع – (араб.) [тәмә'] – ашкөздік, көрсеқызарлық.

² شرعی – (араб.) [шәр'и] – шарифат.

³ موافق – (араб.) [муафиқ] – лайық.

⁴ خصوصاً – (араб.) [хусусән] – әсіресе.

⁵ فتنه – (араб.) [фитнә] – бүлік, яғни бүлік шығарушы ғалым.

⁶ ضرار – (араб.) [зэрар] – зиян.

⁷ اهل طریقت – (араб.) [әһли тәриқат] – тариқат жолы, руханият жолы.

⁸ دعوی – (араб.) [дә'уә] – талап, тартыс.

⁹ محال – (араб.) [мұхал] – мүмкін емес.

¹⁰ حتی – (араб.) [хәттә] – үстеу: тіпті, керек десе, ...да, ...де.

¹¹ ضرار – (араб.) [зэрар] – зиян.

¹² نهایت – (араб.) [ниһайәт] – ұшы, шегі, соңы.

¹³ شفقت – (араб.) [шәфқәт] – мейірім.

¹⁴ تقرب – (араб.) [тәқәрруб] – жақындау.

¹⁵ حاصل – (араб.) [хасил] – пайда, табыс.

¹⁶ خاص – (араб.) [хас] – іріктелген.

бір ақылы көзіндегі ақымақтарға «бәрекелді» дегізбек. «Осындай болар ма едік» деп біреулер талаптанар, біреулер «осындай бола алмадық» деп күйінер, мұнан не пайда шықты? Мұнша әуреленіп сыртыңды бір сүйген қауымыңа ұқсатарсың, сыртқа қасиет бітпейді. Алла Тағала қарайтұғын қалбыңа¹, боямасыз ықыласыңа қасиет бітеді. Бұл айнаға табынғандардың ақылы қаншалық өсер дейсің? Ақыл өссе, ол түпсіз терең жақсылықты сүйемектікпенен өсер. Құдай Тағала дүниені кәмелетті² шеберлікпенен жаратқан екен һәм адам баласын өссін-өнсін деп жаратқан. Сол өсіп-өну жолындағы адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды – әуелі досын көбейтпек. Ол досын көбейтпектің табылмағы өзінің өзгелерге қолыңнан келгенше достық мақамында болмақ. Кімге достығың болса, достық – достық шақырады. Ең аяғы ешкімге қас сағынбастық һәм өзіне өзгешелік беремін деп, өзін тілмен я қылықпен өзін-өзі артық көрсетпек мақсатынан аулақ болмақ. Бұл өзін-өзі артық көрсетпек екі түрлі! Әуелгісі – әрбір жаманшылықтың жағасында тұрып адамның адамдығын бұзатұғын жаманшылықтан бойын жимақтық, бұл адамға нұр болады. Екіншісі – өзін-өзі өзгешелікпенен артық көрсетпек адамдықтың нұрын, гүлін бұзады. Үшіншісі – қастық қылмақ, хор тұтпақ, кемітпек. Олар дұшпандық шақырады. Һәм өзі өзгеше боламын демектің түбі – мақтан. Әрбір мақтан біреуден асамын деген күншілікті бітіреді де, күншілік күншілікті қозғайды. Бұл үш түрлі істің жоқтығы адамның көңіліне тыныштық береді. Әрбір көңіл тыныштығы көңілге талап салады. Күллі адам баласын қор қылатұғын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшінші – залымдық. Білесіз, надандық – ғылым-білімнің жоқтығы, дүниеден ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік – хайуандық болады. Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады. Залымдық – адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінді, бір жыртқыш хайуан есебіне қосылды. Бұлардың емі – Халлақына³ махаббат, Халиқы⁴ ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, әділет ісінің алды-артын байқарлық білмі-ғылымы болсын. Әуелі, білім-ғылымы Құдайға муктади⁵ болсын. Яғни, Құдай Тағала бұл әлемді жаратты, ерінбеді. Құдай Тағала келісімменен, хикметпенен кәмелетті⁶ бір жолға салып жасады, сіздердің

¹ قلب – (араб.) [қалб] – жүрек.

² كمال – (араб.) [кәмаләт] – кемелдік.

³ خالق – (араб.) [хәллақ] – жаратушы.

⁴ خالق – (араб.) [халиқ] – жаратушы. Мәтінде ғаламның жаратушысы деген мағынада.

⁵ مقتدى – (араб.) [муктәдә] – еру, бағыну.

⁶ كمال – (араб.) [кәмаләт] – кемелдік.

ісіңіз де бір жақсылықты бина¹ қылып, арқа сүйерлік шеберлікпенен болсын. Және Құдай Тағала әрне жаратты, бір түрлі пайдалы хикметі бар. Сенің де ісіңнен бір зарарлар² шығып кеткендей болмай, көп пайда боларлық бір үміті бар іс болсын. Бұларсыз іс – іс емес. Бәлки³, бұларсыз тағат⁴ – тағат та емес. Белгілі, Құдай Тағала ешбір нәрсені хикметсіз жаратпады, уә⁵ ешбір нәрсеге хикметсіз тәклиф⁶ қылмады. Бәрінің хикметі бар, бәрінің себебі бар, біздің ауам⁷ былай тұрсын, ғылымға махаббаты барларға себеп, парыздарды білмекке ыждағат лазым, сіздер әрбір амал қылсаңыз ізгілік деп қыласыз, ізгілікке бола қасд⁸ етіп, ниет етесіз. Ниет оның парызынан есеп, пайғамбарымыз саллаллаһу ғәләйһи уә сәлләмнің⁹ хадис шәрифі «Иннәмәл-ә`мәлу бин-нийәт»¹⁰ деген. Енді ниет еттіңіз дәрет алмаққа, намаз оқымаққа, ораза тұтпаққа, бұл тағаттарда ниетіңіз заһирынан¹¹ қалыпсыз ғибадатқа жетпегендігі кемшілік емес пе? Сіздің батиныңыз¹² таза болмағы, әуелі иман болып, бұл заһир ғибадатыңыз иманды болған соң ғана, парыз болған, сіздің заһирыңыздағы ғибадат – батиныңыздағы иманның көлеңкесі, һәм сол иманның нұрланып тұрмағына көрік үшін бұйырылған. Оның үшін ауамдар¹³ иман екеу емес, біреу, бірақ ізгі тағатпен нұрланады, тағат жоқ болса, күңгірттенеді, бәлки¹⁴, сөну қауіпі де бар деген. Егер надандар ол ғибадаттың ішкі сырын ескермей қылса, соны қылып жүріп, иманы сөнер деген. Менің қауіпім бар, олар хас¹⁵ осы ғибадат екен, Құдайдың бізге бұйырғаны, біз осыны қылсақ, мұсылмандық кәміл болады деп ойлайды. Ол ғибадат күзетші еді. Жә, күзетші күзеткен нәрсенің амандығын ойламай, бір ғана ояу тұрмағын қасд¹⁶ қылса, ол не күзет? Күзеткен нәрсесі қайда кетеді? Мақсат күзетілген нәрсенің амандығы, тазалығы емес пе?

¹ بنا – (араб.) [бина] – тұрғызу, салу.

² ضرار – (араб.) [зэар] – зиян.

³ بلكي – (парсы.) [бәлки] – қайта, керісінше, бәлкім.

⁴ طاعت – (араб.) [та'әт] – құлшылық.

⁵ و – (араб.) [уә] – жалғаулық: мен, менен, пен, пенен, және.

⁶ تكليف – (араб.) [тәклиф] – міндеттеу.

⁷ عوام – (араб.) [‘әуам] – көпшілік, қара халық.

⁸ قصد – (араб.) [қәсд] – талап.

⁹ صلى الله عليه وسلم – (араб.) [саллаллаһу ‘әләйһи уә сәлләм] – Алланың оған сәлемі мен амандығы болсын.

¹⁰ انما الاعمال بالنيات – (араб.) [Иннәмәл-ә`мәлу бин-нийәт] – Амалдар ниетке жараса байланысты.

¹¹ ظاهر – (араб.) [заһир] – анық, сыртқы көрінісі.

¹² باطن – (араб.) [батин] – ішкі әлем, ішкі жан дүниес.

¹³ عوام – (араб.) [‘әуам] – көпшілік, қара халық.

¹⁴ بلكي – (парсы.) [бәлки] – қайта, керісінше, бәлкім.

¹⁵ خاص – (араб.) [хас] – нағыз, іріктелген.

¹⁶ قصد – (араб.) [қәсд] – талап.

Ей, ишараттан¹ хабарсыздар, кара! Бұл ғибадаттың бір үлкені – намаз, ол намаздан әуелі дәрет алмақ, онан соң ғана намазға шуруғ² қылмақ, ол дәреттің алды истинжа³ еді. Мұны бір берік ойлап тұр! Аяғы екі аяққа мәсімен бітуші еді, бұлар һәммасы болмаса көбі ишарат еді. Истинжада көтіңізді жуасыз, сіздің көтіңіздің ешкімге керегі жоқ еді. Оның менен сезімді тазалыққа кіргендігіңді кәміл ықыласыңды көрсетіп, ішімнің саптығының соңында халық көрер, сыртымды да пәк етемін һәм көзге көрінбейтұғын ағзаларымды да пәк етемін, бұл пәктігімнің үстінде Аллаға дұға айтамын деп әзірленесіз. Енді намаздың аты – салат⁴, салат – дұға мағынасында деген. Аяқта, мойында болған мәсілер – ол жумақ емес, өздері де жуулы деп көрсеткен ишарат. Намаздан әуелі құлақ қақтыңыз, гәрші⁵ Алла Тағаланы жоғарыда деп, мекен ыспат⁶ етпесең де, бегірек созу әдепсіз болып, күнә дариясына ғарқ⁷ болдым, яғни дүние әуесіне ғарқ қылмай қолымнан тарт, яғни құтыларлық жәрдем берің ишараты. Онан соң қиямда⁸ тұрып қол байламақ – құл қожа алдында тұрмақ – бұқара патша алдында тұрғаннан артық. Алла Тағаланың қадірлігіне өзінің ажыздығына⁹ ықтарының¹⁰ беріктігін көрсеткен ишараты. Қыблаға қарамақ, гәрші¹¹ Құдай Тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зияратын парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты. Онан соң қырағат¹², яғни «Сурәтун-фәтихә»¹³ оқисың, мұнда бірақ сөз ұзарады. Ол «Фатиха» сүресінің мағыналарында көп сыр бар. Рукуғ¹⁴ – бас ұрмақ алдында Құдай әзірге ұқсас, ол да ишарат. Сәжделер¹⁵ – әуелі жерден жаралғанына ықтары¹⁶, екіншісі – және жерге қайтпағына ықтары, бас көтермегі және тіріліп, сұрау бермегіне ықтарының

¹ ایشارات – (араб.) [ишарәт] – ишара, белгі.

² شروع – (араб.) [шуру‘] – бастау.

³ استنجہ – (араб.) [истинжа] – ас дәрет.

⁴ صلاه – (араб.) [саләт] – намаз.

⁵ گرچی – (парсы.) [гәрчі] – қаншалықты.

⁶ اثبات – (араб.) [исбат] – дәлел, айғақ.

⁷ غرق – (араб.) [ғәрқ] – шөгу.

⁸ قیام – (араб.) [қийам] – намазда тік тұру.

⁹ عاجز – (араб.) [‘ажиз] – әлсіз.

¹⁰ اقرار – (араб.) [икрар] – мойынсұну.

¹¹ گرچی – (парсы.) [гәрчі] – қаншалықты.

¹² قراءت – (араб.) [қира‘әт] – намазда тұрғанда сүре оқу.

¹³ سورہ فاتحہ – (араб.) [сурәтун фәтихә] – Фатиха сүресі.

¹⁴ رکوع – (араб.) [руку‘] – намазда иілу.

¹⁵ سجده – (араб.) [сәждә] – намазда мандайды жерге тигізу.

¹⁶ اقرار – (араб.) [икрар] – мойынсұну.

ишараты. Қағдаул-ахир¹ – дұғаның ахырында Аллаға тахият², онан ташаһуд³, онан салауат⁴ пайғамбарымыз саллаллаһу ғәләйһи уә сәлләмге⁵ айтпақ үшін ең ақыры сәләмменен тауысасыз, яғни Алла Тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз. Ол дұға қазынасы күллі мұсылмандарды ортақтастырып, оларға да саламатшылық тілеп һәм рәхмәт⁶ тілеп бітіресіз. Жә, бұл сөзден не ғибраттандық?

¹ قعداءالآخر – (араб.) [Қә`дә ул-ахир] – намаздағы соңғы отыру.

² تحيات – (араб.) [тәхийәт] – намазда отырғанда әт-тәхийәт дұғасын оқу.

³ تشهد – (араб.) [тәшәһһуд] – намазда отырғанда тәшәһһуд дұғасын оқу.

⁴ صلوات – (араб.) [сәлауәт] – намазда пайғамбарға салауат айту.

⁵ صلى الله عليه وسلم – (араб.) [саллаллаһу ‘әләйһи уә сәлләм] – Алланың оған сәлемі мен амандығы болсын.

⁶ رحمت – (араб.) [рәхмәт] – мейірім.

ОТЫЗ ТОҒЫЗЫНШЫ СӨЗ

Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, шайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді.

Ол екі мінезі қайсы десен, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы мен топ басылары қалай қалса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүгіргізбек болмайды екен. «Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой», «Бас-басыңа би болсаң, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп мақал айтып, тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегенінді жетілтемің деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамың деп тырысады екен. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?

Екінші мінезі – намысқорлық екен. Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен, «Өзіне ар тұтқан жаттан зар тұтады» деп, «Аз араздықты қуған көп пайдасын кетіретін» деп, «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» десіп, «Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар» десіп. Кәнеки, енді осы екі мінез қайда бар? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айырылды. Ендігілердің достығы – пейіл емес, алдау, дұшпандығы – кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық.

ҚЫРҚЫНШЫ СӨЗ

Зинһар¹, сендерден бір сұрайын деп жүрген ісім бар.

Осы, біздің қазақтың өлген кісісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан аمانы жоқ болатұғыны қалай?

Қайраты қайтқан шал мен жастың бәрі бітім қылады, шалдар өзді-өзі көп құрбыдан айрылып азайып отырса да, біріменен бірінің бітім қылмайтұғыны қалай?

Бір елдің ішінде жамағайынды кісі бірге туғандай көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрі-берден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай?

Жаттың бір тәуір кісісін көрсе, «жарықтық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып, өз елінде сонан артық адам болса да танымайтұғыны қалай?

Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сыбап-сыбап, қайтып келген соң сол барған, көрген елін, жерін мақтап, өтірікті сыбайтұғыны қалай?

Қай қазақты көрсем де, баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмене болып жүріп, ержеткен соң суық тартатұғыны қалай?

Біреудің ағайыны торқалы той, топырақты өлімде, адалдық, берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай?

Бәйгеге ат қоссаң, атыңды тартыспайтұғын ағайын, атың келсе бәйгесіне өкпелейтұғыны қалай?

Баяғыда біреу біреуді пәлен жасымда жарықтық атым арып келе жатқанда пәлен жерге жеткізіп салып еді деп, соны өлгенше айта жүруші еді. Осы күнде бұл жылғы берген ендігі жылға жарамайтұғыны қалай?

Байдың баласы кедей болса, ұрлық қылуға арланбайды, байға кірісуге арланатұғыны қалай?

Екі жақсы бір елде сүйіскен достығында тұра алыспайды. Кейбір антұрғандардың тым-ақ тату бола қалатыны қалай?

Біреуді досым деп ат беріп жүрсең, оған сенің бір дұшпаның келіп бір тай берсе, бұзыла қалатыны қалай?

Күнде тілін алатұғын достан кейде бір тіл ала қойған дұшпанға кісінің өле жаздайтұғыны қалай?

Көп кісі досым жетілсе екен демейді, егер де жетілсе, бағанағы досына бір бітімі жоқ дұшпан сол болатұғыны қалай?

Кей жұрт ақыл айтарлық кісіні іздеп таба алмайды. Қылығының қылшығын танитұғын кісіден қашық жүретұғыны қалай?

Біреу біреудікіне келгенде үйіндегі малының бәрін де айдап келіп, өз үйіне кісі барғанда бар малын далаға айдап жіберетұғыны қалай?

¹ زنهار – (парсы.) [зинһар] – сақ бол, байка!

Тыныштық іздеп таба алмай жүрген жұрт тыныштық көрсе, сәтке тұрмай, тыныштықтан жалыға қалатұғыны қалай?

Елді пысық билегені несі? Пысықтың бәрі кедей келетұғыны несі?

Тоқал қатын өр келетұғыны несі? Кеселді кісі ер келетұғыны несі? Кедей кісінің кер келетұғыны несі?

Нәпсісін тыйып, бойын тоқтатқан кісінің жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтанға еріп, пәле шығарған кісі мықты атанатұғыны несі?

Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай тынбайтұғыны қалай?

ҚЫРЫҚ БІРІНШІ СӨЗ

Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек.

Әуелі – бек зор өкімет, жарлық қолында бар кісі керек. Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салу керек, дүниеде есепсіз ғылымның жолдары бар, әрбір жолда бір медресе бар, соларға түсіріп беріп, сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хатта¹ қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберсе, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді.

Екінші – ол адам есепсіз бай боларға керек. Аталарын паралап, балаларын алып, бастапқы айтқандай жолға салып, тағлым берсе, сонда түзелер еді.

Енді мұндай халықты еріксіз қорқытып көндірірлік күш-қуат ешкімге бітпейді. Ол баланы қазақтың бәрін паралап көндірірлік дәулер бір кісіге бітуге мүмкін де емес.

Қазақты я қорқытпай, я параламай, ақылменен не жырлап, не сырлап айтқанменен ешнәрсеге көндіру мүмкін де емес. Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен біткен надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген. Өздерінің ырбаңы бар ма, пыш-пышы бар ма, гуілдегі бар ма, дүрілдегі бар ма – сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да бұрыла алмайды, егер сөз айтсаң, түгел тыңдап тұра алмайды, не көңілі, не көзі алаңдап отырады. Енді не қылдық, не болдық!

¹ حتى – (араб.) [хәттә] – үстеу: тіпті, керек десе, ...да, ...де.

ҚЫРЫҚ ЕКІНШІ СӨЗ

Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі – жұмысының жоқтығы. Егер егін салса, я саудаға салынса, қолы тиер ме еді? Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын сұрап мініп, тамақ асырап, болмаса сөз аңдып, қулық, сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар. Дүниелік керек болса, адал еңбекке салынып алған кісі ондай жүрісті иттей қорлық көрмей ме? Өзінің кәсібін тастап, кезегендікке салына ма? Малдылар малын өңкей малшыларға, бала-шағаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайды. «Пыш-пыш кеңестен қалып, бір ауылға барып, қулық, сұмдық жасап жүріп, тегін тамақ жеп, ыржындасуды қысыратуға шыдамайды. Не үшін десең, халыққа әдет жол болған соң, шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысық ол өнерлі кісіге қосылмайды, я өзі пәле шығаруға пысық, я сондайлардың сөзін «естігенім, білгенім» деп елге жайып жүріп, ырбаңдауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінеді.

Сол үшін осы күнгі қазақтың іске жараймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге қоса салып, «көре жүр, көздей жүр» деп басын босатып алып, сөз аңдып, тамақ аңдып, ел кезуге салынады.

Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, абұйыр да мақтан емес, арыз бере білу, алдай білу – мақтан. Бұл екеуі қолынан келген кісі салт атты, сабау қамшылы кедей де болса, аз да болса орны төрде, майлы атқа, майлы етке қолы жетеді. Жел өкпелеу, мақтаншақ байларды: «сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ, содан алып киімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір құрметке жетіп жүре береді.

Ол бай өз тыныштығын да білмейді, бос шығынданғанын да ескермейді. Бір кісімен сөйлесе «мұны қайтеміз?» – деп бағанағы антұрғанмен ақылдасады. Ол сиырдың жорғасы секілденіп, қарайғанда жалғыз өзім болсам екен дейтұғын ниетімен және де ақылдасар досы көбейсе, қадірім кетіп қалады деп ойлап: «Ой, тәңір-ай, соны білмей тұрсыз ба? Ол ана қулық қой, бұл мына қулық қой деп, оған бұйдей салсаң болмай ма?» деп бар оңбаған жауапты үйретіп, амалшылықтың жолын үйретем деп, ол байдың өзін кісіге сенбейтұғын қылады. Және байдың өзіне де адам сенбейтұғын болады. Байдың өз жауабы, өз мінезі оңбай тұрған соң, бағанағы кісі бұзылса, әлгі антұрған бағанағы байға, «мен айтпап па едім, оныкі қулық сөз деп, міне, көрдің бе?» деп, екіншіде тырп етпейтұғын қылып алады. Ендігі жұрттың ақылы да, тілеуі де, харекеті де – осы.

ҚЫРЫҚ ҮШІНШІ СӨЗ

Адам ұғылы екі нәрседен: бірі – тән, бірі – жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибилли¹, қайсысы кәсіби² – оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы – жибилли, ұйықтамақ та соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу³, бұлардың да басы – жибилли. Ақыл, ғылым, бұлар – кәсіби. Көзбенен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады. Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен көңілге түседі. Ол көңілге түсіруші бағанағы бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілде суреттемек. Ол – жанның жибилли қуаты дүр. Бір ұмытпастық жақсы нәрседен көңілге жақсы әсер хасил⁴ болып, жаман нәрседен көңілге жаман әсер хасил болу секілді нәрселер. Бұл қуаттар әуелде кішкене ғана болады. Ескеріп баққан адам үлкейтіп, ұлғайтып, ол қуаттардың қуатын зорайтады. Ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да жоғалады, тіпті жоғалмаса да, аз-мәз нәрсе болмаса, үлкен ешнәрсеге жарамайтын болады.

Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол – көп жиғаны бар адам: сынап, орындысын, орынсызын – бәрін де бағанағы жиған нәрселерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл харекетке түсінген адамды ақылды дейміз.

«Құдай Тағала өзі ақыл бермеген соң қайтейік?» демек, «Құдай Тағала сеніменен мені бірдей жаратып па?» демек – Құдай Тағалаға жала жауып, өзін құтқармақ болғандығы. Бұл – ойсыз, өнерсіз надан адамның ісі. Оған Құдай Тағала көрме, есітпе, көрген, естіген нәрсеңді ескерме, есіңе сақтама деп пе? Ойын-күлкімен, ішпек-жемек, ұйықтамақпен, мақтанмен әуре бол да, ішіндегі қазыңанды жоғалтып, хайуан бол деген жоқ.

Кейбіреулер айтады: «Ақыл жибилли болмаса да, талап – жибилли. Талап берген адам ақылды тапты, талабы жоқ кісі таба алмады», – дейді. О да бекер. Талап балада да бар, оған талас қылуға болмайды. Бағана айттық қой, жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналдырса, зораяды деп. Жан қуатыменен адам хасил қылған өнерлері де күнде тексерсең, күнде асады. Көп заман тексермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткеніңді білмей қаласың. Қай жоғалған өнер: «ал, мен жоғалдым» деп, хабар беріп жоғалады. Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуыңнан қиынырақ тиеді.

¹ جبلی – (араб.) [жибилли] – табиғи, туа біткен.

² کسبی – (араб.) [кәсиби] – ізденіспен, еңбекпен табылған.

³ آرزو – (парсы.) [арзу] – арман, тілек.

⁴ حاصل – (араб.) [хасил] – нәтиже, пайда.

Жан қуаты дейтұғын қуат – бек көп нәрсе, бәрін мұнда жазарға уақыт сыйғызбайды. Бірақ әрбір өнердің тыстан тауып алып, ішке салғанын, соның тамырын берік ұстап тұруға жараушы еді. Көп заман ескермеген адамнан ол бағанағы өнердің өзінің ең қызықты, қымбатты жерлері жоғала бастайды. Онан соң көп заман өтсе, сол өнерді сақтайтұғын қуаттың өзі де жоғалады. Онан соң қайта кәсіп қылуға болмайды.

Бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар, зинһар¹, соны жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам ұғылы хайуан болды, адамшылықтан шықты.

Біреуі орысша «подвижной элемент»² – деп аталады. Ол не нәрсе? Не көрдің, не есіттің, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозғап жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге көп оқу оңды пайда да бермейді. Керекті уақытында ойламай, керекті уақытында қылмай, керекті уақытында айтпай, дәйім уақытынан кеш қалып, «Әй, әттеген-ай! Ұйтуім екен, бүйтуім екен» деп, өмір бойы ғапіл³ болып-ақ отырғаның.

Біреуін орысша «сила притягательная однородного»⁴ – дейді. Ол – бір нәрсені естіп, көріп білдің, хош келді, қазір соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден ұқсағандығы бар ма? Әрнешік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап, білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып білмей, тыншытпайды.

Үшіншісі, орысша «впечатлительность сердца»⁵ – дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық – бұл төрт нәрсе бірлән кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық раушан⁶ болып түседі. Ондай нәрсе тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды. Егер де бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қисық, я күңгірт көрсетеді. Енді ондай нәрседен оңды ұғым болмайды.

Әрнешік тән қуатыменен сырттан тауып, сырттан сақтайсыз, оның аты дәулет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты бар нәрселерін білмесең, сақтай алмаушы едің ғой. Соған ұқсаған іштегі жан қуатыменен жиған нәрсенің аты ақыл, ғылым еді ғой. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақпасаң – айрыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса – жарамайды. Өлшеуін білмек – бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені болады. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек,

¹ زنهار – (парсы.) [зинһар] – сақ бол, байқа!

² подвижной элемент – (о) жылжымалы элемент.

³ غافل – (араб.) [ғафил] – хабарсыз.

⁴ сила притягательная однородного – (о) біртекті тартымды күш.

⁵ впечатлительность сердца – (о) жүректің әсерлілігі.

⁶ روشن – (парсы.) [рәушән] – жарық, ашық.

кұшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық – бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.

«Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасың» деген. Баз махфи олмая¹ ол, мен айтқан үш қуаттың ішінде екеуі, яғни «сила притягательная однородного» бірлән² «подвижной элемент» – бұл екеуі қосылып тұра тұрған нәрсе, күллі пайда да бұлардан шығады, уа күллі зарар да бұлардан шығады. Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікшілік, осыған ұқсаған әрбір маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады. Бұларды түбегейлеткенде жақсы нәрселерді түбегейлетіп, жаман нәрселерден, яғни жоғарғы айтылмыш секілді адамшылықтан шығарып, құмарпаздыққа салып жіберетұғын нәрседен бойды ерте тыйып алуға керек. Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл еді ғой. Бір ақыл қуаты бірлән мұны тоқтатып болмайды. Һәм ақыл, Һәм қайрат – екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуат мұнан салсаң онан шығатын бір жорға атпенен тең. Егер де екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар – бір басы қатты асау ат, жүгенсіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма – құдай білсін, әйтеуір жолда көрген есті, ақылы дұрыс адамдар әлі де сұрамай да қалады. Сенде ерік жоқ. Екі етек жайылып, екі көзін аспанда, маскара болып кеткенің өлгеніңше.

¹ باز مخفی اولمایا – (парсы-араб-түркі.) [боз мэхфи олмая] – тағы құпия болмау.

² برلان – (түркі.) [бірлән] – шылау: мен, менен, пен, пенен.

ҚЫРЫҚ ТӨРТІНШІ СӨЗ

Адам баласының ең жаманы – талапсыз. Талап қылушылар да неше түрлі болады һәм талаптың өзі де түрлі-түрлі. Һәм сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен бірі өнерлі, тұрлаулырақ келеді. Уәләкин¹ адам баласы я талапты, я талапсыз болсын, әйтеуір «бәрекелдіні» керек қылмайтұғыны болмайды. Өрнешік, орынсыз ба, орынды ма, «бәрекелді» деушіні көңіл іздеп тұрады. Адам баласы өзі қай жолда, қай майданда жүрсе, сол майдандағы кісімен сырлас болады. Оның үшін өзге жолдағылардан «бәрекелдіні» оңды күтпейді. Маған «бәрекелді» десе, осы өзімменен серіктес, сырлас осылар «бәрекелді» дер дейді.

Талаптың ішінде адам баласы көбінесе басына қадір іздеп, сол талапта болады. Біреу мал қуып жатыр. Сарандықпен, арамдықпен, әйтеуір мал тапсам, «Мал тапқан ердің жазығы жоқ» дейтұғын, «Малдының беті жарық» дейтұғын мақалға сеніп, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны сөге алмайды деп, бұл мал һәм пайда, һәм қасиет болады бойыма дейді. Мұнысы рас, қазақтың өз құлқына қарағанда. Бірақ адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ түгіл, көңіл жиіркенетұғын іс. Осыған орай біреу ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдеке атанамын, біреулер білгіш, қу, сұм атанамын деп, сол харекетте жүр. Өрқайсысы қазаққа яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі бұлдамақ та болып, басына «осыным бірсыпыра елеу азық болар» деген талаппенен қылып жүр. Мұнысы қазақтың тамырын ұстап-ұстап қарайдыдағы, «мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп, қазақтың өз бетінен оқып, ізденген талап болмаса, кітап бетінен оқып іздеген талап емес. Оның үшін кітап сөзіменен ізденген талап болса, әуелі көкіректі тазалау керек дейді, онан соң ғибадат қыл дейді. Қазақтың бетіне қарап, содан оқыған болса, ол талабыңды қыла бер, көкіректі тым тазалаймын деме, оны кім көріп жатыр, ішінде қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды дейді. Енді осыған қарап, қайдан оқып, біліп, ұмтылған талап екенін білерсің.

¹ – و لکین (араб.) [уәләкин] – алайда, десек те.

ҚЫРЫҚ БЕСІНШІ СӨЗ

Құдай тәбәрәкә уә тағаланың¹ барлығының үлкен дәлелі – неше мың жылдан бері әркім әртүрлі қылып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен Құдай бар деп келгендігі, уә² һәм неше мың түрлі діннің бәрі де әділет, махаббат Құдайға лайықты дегендігі.

Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пендеміз. Сол махаббат пен әділетке қарай тартпақпыз, сол Алланың хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен артылады. Инандым, сендім демек инандырамын, сендіремін деген емес.

Адамшылықтың алды – махаббат, әділет, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – жаратқан Тәңірінің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да махаббат пен сезім бар. Бұл әділет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақил³. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп.

¹ تبارک و تعالیٰ – (араб.) [Тәбәрәкә уә тә‘әлә] – Аллаға эпитет ретінде қолданылатын атау. Мағынасы: игілікке бастаушы ұлы Алла деген мағынада.

² و – (араб.) [уә] – жалғаулық: мен, менен, пен, пенен, және.

³ عاقل – (араб.) [‘әқил] – ақылды, ақыл иесі.

БІРАЗ СӨЗ ҚАЗАҚТЫҢ ТҮБІ ҚАЙДАН ШЫҚҚАНДЫҒЫ ТУРАЛЫ

Біздің қазақтың ықыласы атасын арабтан шықты дегенді, яки бәни Исраилден¹ шықты дегенді ұнатқандай. Онысы – әр не тауарихтан² хабар тисе, сол жақтан тигендіктен, ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс. Һәммаға мағлұм, әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынып келгендігі. Бірі – Үндістан тарапынан; ол жақтан келген жұрттардың көбі – білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер. Екіншісі – маңғұл жағынан келген; олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, тауарихтарын терең білмей, түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларын ақсақалдарының айтуымен, ауыз хабарынан білгеніне қанағат қылып жүріскен. Соның бірі, яғни сол маңғұлдан шыққан халықтың бірі – біздің қазақ. Біздің қазақтың маңғұлдан шықпақтығы бізге ұят емес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақтығымыз ұят.

Қалмақтың төрт атасының бірі – Хазар. Сол Хазардан үш атаның ұлы парсы жұртында қалып еді: Қажар, Афшар, Үшташлы деген. Сол қызылбас, дүниедегі ескі патшалардың сарқыты – Кәсірәй. Ғажам жұрты сол. Біздің қазақтың Амудариядан қорқып қашып келіп, Сырдарияның аяғында қалмақтан жеңіліп, Ақтабан шұбырынды көретұғын себебі Нәдірден қашамын деп болған. Сол Нәдір Афшардан еді. Осы күнгі Нәсіриддин шаһ – Қажардан шыққан кісі. Кім жетсе, табады, өнеріменен жетеді. Оларға атаң қалмақ деп кім бөгет болады?

Есте жоқ ескі мезгілде, маңғұлдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татан» деп жазды. Асыл түбі қазақтың – сол татар. Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін өзі біз татармыз деп айтысады. Онысы біз келімсек емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады, татардың кім екенін білгендігімен айтқаны емес.

Дін исламға кіре алмай қалған осы күнде Күншығыс Сібірінде қазақтың ағайындары бар. Тілінен, әдетінен, түсінен туысқандығы анық көрініп тұрады. Әсіресе, Енесейскі гүбірнеде Минусинскі уезде «ясышынай татар» атында бір халық бар. Қазақты өздеріне ағайын тұтады дейді, һәм бір тұқымдас екендігіне көрген кісі таласпайды. Тағы еш қазақ қырғыз бен қазақтың бір тұқымдас екеніне таласпайды. Сол қырғызды қытайлар «брут» деп атайды, өз тауарихтарында оның себебін, неліктен қытайлар «брут» дегенін еш білдім дегенді көрмедім.

¹ بنی اسرائیل – (араб.) [бәни исрайил] – исрайил ұлдары, яғни йәһуди халқы. Діни ұғым бойынша Мұса пайғамбардың қауымына қарата айтылады.

² تواریخ – (араб.) [тәуарих] – тарих сөзінің көпше түрі, тарихи кітаптар.

Біздің қазақтар Бийскідегі, Кузнецкідегі қалмақтарды «білеут» дейді. Менің ойым: осы «білеут», «брут» бір сөзден шыққан деймін, о да қырғыздың нәсілі болмағы таң емес. Ол татарлар ұрысшыл, аңшыл, не болса, соны киіп, не табылса, соны ішіп-жеп жүрген бір тұрпайы халық екен. Олардың орны Енесей, Аңқара суының бас жағында болыпты. Солардан аңшылар жыл жүріп, екі жыл жүріп қайтатұғын әдеттері бар екен. Сол аңшылардың естіген, көрген хабарыменен бұрын көрмеген жерге болмаған мақтау айтылатұғын әдетіменен қысы аз, жазы көп дегенге әуелден өздері жер шаруасын қылмай, мал сақтаушы халық болған соң, «мал сақтауға жақсы жерге барамыз» деп, бұл жаққа қарай неше мәртебе халқы шығыпты. Соның бірі біздің қазақ екен. Қай-қай жерменен келгендігі, қанша жылда келгендігі мағлұм емес. Әйтеуір, Алатаудың бөктеріне келіп, мекендеп тоқтапты.

Арғы жер бұрыннан ұйғыр нәсілді халықтың орнығып, иеленген жері болып, онан әрі бара алмапты. Ол ұйғыр халқының ханы өзіне қараған халыққа есептеп жүріпті. Бұлар қарадық десе де, ішінен дұшпан болып жүріпті. Әуелден өзін өзі билеп, азаттықпен жүрген халық, біратола біреуге бағынбақты ауыр көріпті. Түбінде олар да маңғұл нәсілді болса да, бұларға жат көрініпті. Сол уақыттарда арабтан бұл Орта Азияға дін исламды үйретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып жүргендерінде Құтайба атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты исламға көндіргенде, бұлар да мұсылман болдық депті. Сөйтсе де, бұрыннан бақсы-балгерге инанып, отқа, шыраққа табынатын әдеттерімен исламға тез түсініп кете алмапты. Ол кезде шала-пұла хат таныған кісісі болса – оны «абыз» дейді екен. Ол «абыз» демек әуелде шаман дініндегілердің өз молдасына қоятын аты екен. Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе, сол нәрсені құдай қылып тұр деп, дін тұтынатұғын әдеттерінің сарқынын біз де кей жерде көргеніміз бар: келін түскенде үлкен үйдің отына май құйып, «От ана, май ана, жарылқа!» дегізіп, бас ұрғызған секілді, «өлген аруаққа арнадық» деп шырақ жаққан секілді, жазғытұрым әуел бұлт күркірегенде, қатындар шөмішімен үйдің сыртынан ұрып, «Сүт көп, көмір аз» деген секілді. Бұған ұқсаған ырымдар көп еді, құдайға шүкір, бұл күнде жоғалып бара жатқанға ұқсайды.

Сол арабтар көшпелі халықтарды «хибаи» деп, «хұзағи» деп атапты. «Хибаи» дегені киіз шатырмен жүруші деген екен. «Хұзағи» дегені өз жұртында және хұзағи деген көшпелі халқы бар екен, соған ұқсатып айтқан екен. Сол уақытының бір ханы көшіп келе жатқанда бұлардың тіркеулі түйесін көріп, «міне, мыналар шынымен қаз-ақ екен» депті, әдейі қайтқан қазға ұқсайды-ақ екен деп. Сонымен, бұлар өзін өзі де, өзге жұрттар да қазақ атап кетіпті, бұрын өздерін «ұлыс» дейді екен де, жүре береді екен.

Ол күнде Наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, той-тамаша қылады екен. Сол күнін «ұлыстың ұлы күні» дейді екен. Бұл күнде бұл сөз құрбан айтына айтылады, ол уақытта жаңа дінге кірген

соң енді бір Бұхардан басқа шаһарлардың да, жер-сулардың да, халықтың да бұрынғы аттарын бұзыпты. Сондықтан да болғанға ұқсайды. Әйтеуір сонан соң қазақ аталыпты.

Бұл қазақ Алатау бөктерінде жүргенде егін салмақ секілді, сауда қылмақ секілді шаруаларға да көршілерінен көріп айналған екен. Өздерін өздері: «Қоңыр қазақ, қара қазақпыз» дейтұғыны, «Қазақ байдың баласымыз» дегені сол уақыттағы ғана біраз момындықпен тұрған кезі болса керек.

Қырғызға қырғыз деп ұйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Олардың атты әскерінің алдыменен жүретұғыны солар болып, қырғыз атапты. «Өлтірт, жоғалт» яғни дұшпанды қырушы дегеннен қойылыпты. Ол уақытта жай жатқан момын қазақтың «Аруақ аттаған оңбайды», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда болса керек» деп, «Аттанып барып жылқы алған, ат үстінен ұйқы алған» деп, барымташыны мақтап, бұзылған кезі Шыңғыстан соң болса керек.

Қашан маңғұлдан Шыңғыс хан шыққанда, қазақтар «құтты болсынға» барыпты. Бірақ қай жерде барғаны мағлұм емес, сүйтсе де осы Шыңғыс тауында, әскер Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі маңғұлдың өз заңы бойынша «хан» деген үлкен биіктің басында, ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген дейді. Тауының Шыңғыс аталып, биігі хан аталмақ себебі де сол болса керек.

Сол он екі кісінің бірі қазақтан Майқы би деген кісі екен. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген мақал болған. Майқы сол кісі екен. Шыңғыс аламандыққа аттанып, әскер тартып шыққанда әскерінің көбі татар екен дейді. Оның себебі: ол маңғұл өздері татардай ассыздық, сусыздыққа, ыстық-суыққа шыдамды болмаса керек. Қазақтың соғысқа жарарлық адамы сол Шыңғыстың әскеріне қосылыпты, бұларды Шыңғыс Жошы деген үлкен баласына билетіпті.

Әуелде Көр ханды өлтіріп, ұйғыр жұртын алыпты, онан соң, Азияның тереңіне шейін еніп барса керек. Себебі, қазақта мақал болып қалған «Жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, қой жылы зеңгер тоғыс болды» дегені, «Самарқанның сар жолы, Бұланайдың тар жолы» дегені – бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз. Бұланай деп Гималайды айтқаны ма, Үндукеш тауы ма? Әйтеуір, бір тауды айтқан сөз екені «Бұланайдан үлкен тау болмас, бұланнан үлкен аң болмас» деген мақалынан мағлұм.

Сонан соң бұлар бұрынғы Алатауды қалдырып, Ташкент төңірегіндегі тауларды мекен қылса керек. Қайсысында қанша жүрген, қайсысында бұрын, қайсысында соң жүрген – анық мағлұм емес. Ол орынға келген соң, бұларды Шыңғыстың Шағатай деген баласының нәсілі билеп тұрыпты. Ол Шағатай нәсілінің үлкен ханы Ташкентте тұрып, бұларды бір інілері билейді екен. Сондағы билеген хандары, билері бұларды ешбір түзу харекетке түсіндірмей, дәйім барымтамен мал қумақ, ауыл шаппақ, бірде бұл ел, бірде ол елмен жауласпақ, қырыспақпен күн кешіп, еш шаруа, өнерге үйрене алмай, өздері

кедей болған һәм өспеген. Бүгін біреуді өзі талап, қырып келсе, ертең өзін біреу талап, қырып кете берген. «Ерше барып, итше қашып» жүріп, малын, басын жаудан қорғаудың да мәнісін білмесе керек. Қазақтың бар қатты өсе бастағаны құба қалмақтың жұрты бұзылған соң, осы Сарыарқаға орныққан соң ғана болса керек. Одан бұрынғысы «Барып жаудан қыз әкеліп қатын қыларсың, я ағанды өлтіріп, жеңгенді аларсың» деген мақалына ұқсайды.

Өмір Темір нәсілінен Құмар Шаих баласы, белгілі Бабыр патшаның шешесіменен бір туысқан екі бауыры болған. Үлкені Ташкентке хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінің Жүніс ханның балалары болған. Сол қазақты билегенінің аты Ахмет екен. Сол өз уақытында аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығыпты, үш жүз басыға билетіпті. Әр жүздің халқы өз ынтымағыменен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың «Үш жүздің баласы» дейтұғыны – сол.

Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай «мынау бір алашы болды ғой» депті, жан алушы болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. «Бабырнамада»¹ солай жазылған. Сонан соң хан бұл атты қалмақ қорыққанынан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп ұран-сүрен салыңыз деп бұйырып, бұларға айғай салғанда көп жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті. Сондықтан «алаш-алаш» болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік» деп, алаш ұранды қазақ атанған себебі сол екен.

Бұлар Шағатай нәсіліне қарап жүргенде, Жошы нәсілі өзбек халқын билеп жүрген екен. Сол Жошының Сибан яки Шибан деген баласының тұқымынан бір белгілі Шайбақ деген хан шығып, Өмір Темір тұқымынан Хи́рат, Бұхар, Самарқан шаһарларын тартып алып жүргенде, ақырында мұның алдынан Алаша хан, Ташкенттегі Жәніке хан деген ағасымен қосылып, калың әскермен шығып, Оратөбеде жеңіліп, ағайынды екеуін де, бала-шағаларына дейін Шайбақ өлтіргенде, біздің қазақ біз әуелден өзбек жұртыменен аталас едік және де Шыңғыс хан тірі күнінде бізді Жошыға тапсырып еді, «сарт – садағам, өзбек – өз ағам» деп, Шайбаққа қарап кетіпті.

Сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған. Сонан кейін бізді қайтып Шағатай тұқымы билеген емес. Онан соңғы біздің ханымыз, төреміз – бәрі де Жошы нәсілінен бола келген.

¹ XVI ғасырда (Үндістанда) ұлы моңғол патшалығын ұйымдастырған сұлтан Бабырдың сол замандағы болған уақиғаны жазумен қатар, өз өмірінде басынан кешкен әңгімені жазған шығармасының аты.

ХАТТАРЫ

ҮКІМЕТ БИЛІГІНДЕГІ СЕНАТҚА ШАҒЫМ

Семей уезі, Шыңғыс болысының
қазағы Ибрагим Құнанбаевтан

1898 жылғы июньде, Семей уезі бастығының қатысуымен Мұқыр болысы лауазымды адамдарының 1899 жылдан 1902 жылға дейінгі үш жылдық мерзімге сайлауы жүргізілді. Дәл осы мезгілде Мұқыр және Шыңғыс болыстарының арасындағы шекараны реттеп, белгілеу де көзделген болатын. Шекараны көрсету үшін Шыңғыс болысынан өкілдікке Ысқақов, Салтыбаев және Байысов жіберілді. 17 июньде уезд бастығы мені шақыртып алып, алдымен бұрынғы шекараны көрсетуді талап етті. Өйткені ол Шыңғыс болысынан өкілдікке тағайындалған кісілеріне сеніңкіремеді де, менің екі-үш ақсақалмен бірлесіп, болыстардың ара-жігін ажыратуға қатысуымды қалады.

18 июньде мен уезд бастығына келіп, Шыңғыс болысынан тиісті кісілер жиналғанын хабарладым. Уезд бастығы, мұқырлықтар әлі түгел келіп болмағандықтан, күте тұруға әмір етті. Мен уезд бастығы тоқтаған киіз үйден шығып, Мұқыр болысының адамдары келуін күтіп, тақау маңда отырдым. Осы тұста айта кету керек, Мұқыр болысында айдаудан қашқан неше түрлі қаңғыбастар жасырынып жүретін де, болыс оларды өз қол астында жасырып ұстайтын. Бұл жайды білетін уезд бастығы менен сондай қашқындарды ұстауға мүмкін-қадарымша қолғабыс жасауды сұраған. Мұны мұқырлықтар да білетін. Уезд бастығының киіз үйінің маңында күтіп отырғаныма бірер сағат өткен кезде, Мұқыр болысының кектене жауыққан бір топ қазағы өршеленіп келіп маған тап берді. Оларды бастап келген болыстың өзі Мұсажан Әкімғожин және Бейсенбі Жақыпов, Әбен Бітімбаев, Әзімжан Исабаев, Рақым Өмірзақов дегендер еді. Әлгі тобыр маған жабыла бас салғанда, Жақыпов белбеуімдегі бәкімді, Әбен Бітімбаев басымдағы бөркімді жұлып әкетті, ал Рақым Өмірзақов алтын баулы сағатымды тартып алды. Сонан соң олар мені жерге жығып салып, қамшымен сабай бастады. Сол кезде Уәйіс Соқин дейтін қазақ өзінің денесімен менің үстімді жауып, әрі қарай сабауларына жол бермеді, соның арқасында ғана мен әрмен қарайғы соққыдан аман қалдым. Менің айқайлаған даусымды естіп, уезд бастығы киіз үйден жүгіріп шықты да, күзетші жасағының көмегімен жаңағы жапырлаған тобырды қуып жіберді. Сонан кейін мен мұқырлықтар тарапынан бұдан да бетер аяусыз зомбылыққа ұшырап жүрмейін деп сескеніп, қасымда серіктерім бар, өз болысыма қайтып кеттім.

Жоғарыда аталған заттарды талаумен бірге қазақтар менің мініп келген атымды алып кетті, оған қоса дастарқан, кілем сияқты 50 сомға татырлық үй ішілік заттарымды әкетті. Жалпы тоналған мүлкімнің бәрін қосқанда құны 241 сом мөлшерінде болды.

Бұл іс бойынша анықтама жүргізіліп, сонсоң тиісінше тергеу жұмысын жүзеге асыру үшін Семей уезінің тергеушісіне берілген болатын. Істің жай-жапсарын анықтағаннан кейін, тергеуші Жаза қолдану ережесінің 120 және 1642 статьялары негізінде болыс Мұсажан Әкімғожин, Бейсенбі Жақыпов, Әбен Бітімбаев, Әзімжан Исабаев, Рақым Өмірзақовтарды мені тонаған деп айыпқа тартты. Тергеу біткен соң, іс 1892 жылы шыққан XVI томның II бөлім, 332 статьясы негізінде 98 жылғы 18 ноябрьде № 1197 қатынас қағазымен бұрынғы Семей облыстық сотының прокурорына жіберілген-ді. Прокурор, неге екені белгісіз, талау-тонау туралы істі Семей облыстық басқармасына жіберді, ал ол тонау туралы тергеу ісін қарап, Мұсажан Әкімғожинді, Бейсенбі Жақыповты және басқаларын айыптайтындай жеткілікті айғақ жоқ деп тауып, өзінің 1899 жылғы 13 февральдағы журналға жазылған қаулысы бойынша істі қысқартқан. Бұл қаулының көшірмесін іспен қоса бұрынғы Семей облыстық сотының прокурорына кері қайтарды. Прокурор іс пен қаулыны 1899 жылғы 24 апрельдегі қатынас қағазымен бұрынғы Семей облыстық сотына жолдаған, онда былай деп жазылыпты: «Облыстық басқарманың 1899 жылғы 13 февральдағы қаулысының көшірмесінде баяндалған қылмыстың дәлелденбегені туралы уәжге келісе отырып, қуғындау қысқартылуы тиіс деп санаймын».

Облыстық сот, сонымен, істі қысқартқан. Айыпкерлерге сот ісінің қысқарғаны жайында полиция арқылы 1899 жылғы 13 майда хабарланады; ал маған полиция арқылы да, істің қысқарғаны жайлы сотта хабарландыру ілу арқылы да мағлұм етілген жоқ. Бұл жөнінде мен 1900 жылғы 4 январьда Семей округтік соты прокурорының орынбасарынан істің қысқарғандығы жайлы хабар естігенде бір-ақ білдім.

Бұл істің қысқартылуын мен істің мән-жайы турасынан да, сондай-ақ формальдық жағынан да дұрыс емес деп білемін, оған мынандай негіздерім бар: тергеуде айыпты дәлелдеу үшін мен Көкбай Жанатаев, Садық Уақбаев, Күнбазар Шілдебаев, Құсайын Қықымбаев, Нәзімбай Зорманов, Нұрманбай Уатаев, Саржан Жүсіпов, Ғабілхакім Ысқақов, Ысқақ Салтыбаев, Қадыр Байысов, Әділ Божаев, Есендік Базаров және Уәйіс Соқин сынды қазақтарды куәға тартқанмын. Осы куәлердің қостауымен Әкімғожин, Бітімбаев және басқаларының маған шабуыл жасап, талап-тонағаны толық расталған. Айыпкерлер формальды тергеу барысында өздерін жазықтымын деп мойындамаған, барлық айыпты мен болыс Әкімғожинмен және басқалармен жауығып жүрген Дүтбай Уандықовтың өсек-жаласына еріп, жалған айтып отыр деп түсіндірген. Өздерін ақтау үшін айыпкерлер Оразбай Аққұлов, Серғазы Сақалов, Бекен Құлайғыров, Қойшыбек Көркембаев, Бітімбай Нұралин, Мұсабек Көркембаев және Бұланбай Найманбаевтарды куә етіп тартқан. Аталған куәлардың жауабына қарағанда, Мұқыр болысында екі партия болған екен де, оның біреуі менің күйеу балам Уандықовтың партиясы да, екіншісі Бітімбаев пен

Әкімғожиннің партиясы болыпты-мыс; ал Мұқырдағы съезге күйеу баламды болыс етпекке келіппін; халықты, оның ішінде Құлайғыров деген біреуді өзімнің күйеу баламның пайдасына айдап салсам керек. Ал Құлайғыров менің ұйғаруымды орындаудан бас тартқан кезде, мен оны ұра бастасам керек. Сол кезде оған Бұлқайыров болысыпты да, осыдан келіп жаппай төбелес туып кетіп, мен сол төбелестің үстінде таяқ жесем керек. Ал тонау-талау жайына келсек, айыпкерлер жағындағы куәлардың айтуында, мен мұның бәрін көрген жәбірім үшін кек қайтаруды көздеп, ойдан шығарған екенмін. Істе сонымен қабат, мен де, айыпкерлер де көрсетпеген куәлардың үшінші тобы бар. Бұл оқиғаға кездейсоқ қатысқан және ешбір партияға кірмейтін адамдар – олар Омарбек Оспанов, Василий Красильников пен Николай Литвинов. Куәлардың жауабынан жалпы алғанда тұжырымдалған фактілер мыналар: уезд бастығы отырған киіз үйге 14 және 18 июньде өз партиясындағы қазақтарды ертіп болыс Әкімғожин келеді де, мен қазақтарды Шыңғыс болысына көшуге үгіттеп жүргендіктен, мені съезден кетіруді өтінеді. Уезд бастығы қазақтарға абыржымаңдар деп тоқтау айтып, маған өз болысына қайтсын деген бұйрығын жеткізу жөнінде Оспановқа әмір береді. Мен уезд бастығының киіз үйі қасында отырған кезімде, Оспанов маған уезд бастығының бұйрығын жеткізбекке келе жатады, бірақ нақ осы кезде мұқырлықтар тобыры, ең алдында Әбен Бітімбаев бар, маған тарпа бас салады; сөйтіп төбелес басталады. Оны уезд бастығы сақшыларының көмегімен тыяды. Төбелестен кейін, мен өзімнің бөркімді, алтын баулы сағатым мен белбеуімді тонап әкеткенін мәлімдеппін. Бірақ та бұл жайдың қаншалықты әділдігін куәлар растай алмаған, өйткені ол куәлар менің алтын баулы сағатым, бәкім болған-болмағанын байқамаған, ал төбелестен соң басымда бөркім болмағанын олар көрген. Куә Оспанов бәкі, бөрік және шынжырлы сағат төбелес үстінде тартып алынуы ықтимал екенін, бірақ та мұны кім істегенін білмейтінін білдірген. Менің киіз үйімнің тоналуы жайында, куә Литвинов уезд бастығы оны менің киіз үйіме жібергенін, ол келіп қарағанда, киіз үйдің ішіндегі заттардың аман екенін көреді, онда қазақтардың өз жайларынша, менің қымызымды ішіп отырғанын айтқан. Ақыр аяғында ең соңғы куәлар тобы: Жәңгір Көмекбаев, Бозымбай Әбдин, Кәрімжан Тайшекин, Бағмет Доскелдин, Көшкін Мағамбетов, Жауылды Байтұров, Дүйсенбай Боранов, Қожанбай Иманбаев, Бегендік Байғотанов және Ақылбек Шубановтар болыс Әкімғожин, Әзімжан Исабаев пен Бітімбаев төбелеске араласпаған деп куәлік берген. Семей облыстық басқармасының 1899 жылғы 13 февральдағы журналда жазған қаулысы бойынша мені ұрып-соғу және тонау жөніндегі іс мынадай уәждермен қысқартылған: «баяндауды тыңдай келіп және куәлік жазбаларды қарай келіп, облыстық басқарма былай деп біледі: Шығыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаев Семей облыстық прокурорының атына 1898 жылғы 4 және 9 июльде берген өтініштерінде өзін Мұқыр болысының лауазымды адамдарын сайлау кезінде қатысып отыру

үшін, сондай-ақ Шыңғыс және Мұқыр болыстарының арасындағы жердің ара жігін ажырату уезд бастығы шақыртып алғанын мәлімдейді, сол кезде Бұғылы болысының қазағы Оразбай Аққұловтың айдап салуымен болыс Мұсажан Әкімғожин, Әбен Бітімбаев, Рақым Өмірзақов, Әзімжан Исабаев және Бейсенбі Жақыпов бастаған Мұқыр болысының қазақтары тобырымен шабуыл жасап, оны сабағанын, сонымен бірге Бітімбаев оның бөркін, Өмірзақов алтын баулы сағатын жұлып алғанын, Жақыпов белбеуінен бәкісін суырып алғанын айтады. Аталған адамдар оған қоса оның киіз үйінен жалпы құны 241 сомдық әр түрлі бұйымдарын тонап, астындағы атын айдап әкеткен. Мұның бәрін Құнанбаев тергеу барысында растаған және мұны оның куәлері Көкбай Жанатаев, Садық Уақбаев, Байжұрын Байғожин және басқалары, барлығы 19 адам растап берген (істің 23, 24, 25, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 80-беттері).

Мұнымен қатар Құнанбаев Бітімбаевтың бұл істі доғаруды өтінгенін айтты, бірақ бұл фактіні Құнанбаев ештеңемен дәлелдей алмады. Оның үстіне айыпкер Әкімғожиннің және оның куәлері Көмекбаевтың, Әбдиннің, Тайшекиннің, Доскелдиннің жауаптарынан, сондай-ақ тілмаш Оспановтың және төбелес кезінде сол арада болған Мұқыр болысының қазақтары мен сақшылардың жауаптарынан болыс Әкімғожиннің бұл төбелеске ешбір араласпағаны әбден анықталды (істің 94, 95, 78, 30 және 31-беттері).

Егер осы айтылғандарға Оразбай Аққұловтың және басқа куәлердің жауабынан көрінгендей, Мұқыр болысында сол кезде партияшыл жауластық болғанын қоса алсақ (істің 73, 74, 75, 76-беттері), оның үстіне бұрын Мұқыр болысына қараған, тіпті сол елдің болысы болған Ибрагим Құнанбаев та болысқа қас партияда болған және бұл жаулықтың соншалықты ересен зор болғаны сондай, анықтамаға қарағанда, облыс бастығы мырза Мұқыр болысына сайлаусыз, өзге болыстың қазағын болыс етіп тағайындауды қажет деп тапқан. Осыған қарағанда, Құнанбаевтың болыс Әкімғожин өзін талап-тонауға араласты деп жалған қорытынды жасауы әбден ықтимал. Оның үстіне Құнанбаевтың алтын баулы сағатымды, бәкімді, атымды және киіз үйдегі әр түрлі бұйымдарымды тонап әкетті деген фактісі, бір жағынан, Құнанбаев тартқан куәлердің жауабы арқылы расталғанымен, ол куәлердің жауаптарына сенуге болмайды. Өйткені олар, біріншіден, бәрі бір ауыздан шыққандай бір-біріне тым ұқсас; екіншіден, мұншама қалың жұрт қатысқан жаппай төбелес кезінде Құнанбаевтың бөркін кім жұлып алып, пышағын кім суырып әкетті, баулы сағатын кім тартып алды, тағы сондайларды әлгі куәлердің әрқайсысы көріп тұрды деудің өзі қисынға келмейді, ал Құнанбаевтың жоғарыда аталған куәлерінің әрқайсысы осының бәрін көрдім деп жауап береді; үшіншіден, бұл куәлердің сөзін айыпкер куәлерінің бірқыдыру жауаптарын жоққа шығарады; ең соңында, төртіншіден, болыс Мұсажан Әкімғожинге және басқаларына тағылған айып бейтарап адамдардың, мысалы, Омарбек Оспановтың, сақ-

шылар Красильников пен Литвиновтың жауаптарында еш расталмайды (істің 31-бетінде), қайта соңғы үш кісінің жауаптары төбелестің болғанын, Мұқыр болысының қазақтары Құнанбаевты сабағанын, бірақ бұл төбелесте болыс Әкімғожиннің болмағанын растайды және олар төбелес кезінде Құнанбаевтың сағаты, бәкісі және басқа бұйымдары шындығында тоналған-тоналмағанын білмейді. Жоғарыда баяндалған жайға сәйкес облыстық басқарма Мұқыр болысының бұрынғы болысы Мұсажан Әкімғожинді Жаза қолдану ережесінің 120 және 1642-статьялары бойынша жауапқа тартуға негіз жеткіліксіз деп санайды, оның үстіне партиялық дау-дамай мен айтыс-тартыс кезінде қазақтар ант-су ішіп тұрып та жалған айтудан қымсынбайды, әйтеуір қандай амалмен де мақсатына жетсе болды. Сондықтан да және бұл істе Мұқыр болысының бұрынғы болыснайы Әкімғожиннің әрекетсіздігі жөнінде анықтамаға қарағанда, бұл іске өзгеше тергеу жүргізілгеніне байланысты, ол журнал бойынша айырықша қаралатынын еске ала келіп, облыстық басқарма ұйғарды: Семей уезі Мировой судьясы көмекшісінің Мұқыр болысының бұрынғы болыснайы Мұсажан Әкімғожинді Жаза қолдану ережесінің 120 және 1642-статьялары бойынша қылмысты айыпкер есебінде жауапқа тарту туралы таңдалып отырған қаулысы тағылған айыптың жетімсіздігінен қанағаттандырылмайды деп табылсын, бұл жөнінде мүдделі кісілерге Семей уезінің бастығы мырза арқылы жария етілсін, указ соған жіберілсін. Қалған адамдарды (лауазымды адам емес, жеке адамдар есебінде) айыптау жөніндегі тергеу қағаздары Семей облыстық прокурорының қарауына жолдансын».

Сонымен, бүкіл істен байқалып отырғандай, тергеу Семей облыстық басқармасының 1898 жылғы 13 февральдағы журналда жазылған қаулысында баяндалған пікір мен сот ведомствосы шендеріне жатпайтын кісілердің уәждері айыпкер ретінде жауапқа тартылған адамдардың жазықты-жазықсыздығы жөніндегі қорытындыға негіз бола алмайтындығы былай тұрсын, облыстық басқарманың жасаған қорытындысы істің мәнісі жағынан да дұрыс емес.

Облыстық басқарма, біріншіден, Құнанбаев тергеу кезінде өзін ұрып-соққандығы мен тонағандығы жөніндегі фактілерді растағанымен және оның түсініктемесін растайды деп тартқан куәлері де бұл фактілерді қостағанымен, ол жауаптар бір-біріне ұқсас, бәрі бір өңкей болғандықтан, бұл жауаптарға сенуге болмайды деп есептеп, болысты және басқа айыпкерлерді жауапқа тартуға негіз жоқ деп тапқан. Егер куәлер өздері бір мезгілде көрген белгілі бір оқиға жайында бір-біріне ұқсас пікір айтса, онда мұндай жағдай әлгі оқиғаның болмағандығына дәлел бола алады дегенді тұңғыш рет естіп отырмын.

Мен былай деп ойлаймын: егер белгілі бір оқиға жайлы бірді-екілі емес, көп адам түсінік берсе және ол жайында мүлде ұқсас пікір айтса, онда мұның өзі оқиғаның ойдан шығарылмағандығын, шын мәнінде болғандығын дәлелдейді. Әлбетте, көп адамның да әлдебір мүдделерді көздеп, мүлдем болмаған немесе болған оқиғалар жайлы нақ болғандағыдай етіп айтпауы да

мүмкін жай. Ондай жағдайда мұны жокқа шығару үшін әңгімелер бір-біріне ұқсас деген бір ғана тұжырыммен түйінделмей, әлгі әңгімелерді істің басқаша жағдайларында және басқа адамдардың куәліктерімен салыстыра отырып тексеруден өткізу арқылы түйінделуге тиіс. Осындай ой түйіндеу арқылы теріс те, оң да қорытындыға келуге болады – түсініктемелер бір-біріне ұқсас екен, демек, олар жалған; ақиқатқа көз жеткізу үшін олар бір-бірімен қабыспайтын болуы қажет екен; бірақ мынадай да силлогизм жасауға болады ғой: түсініктемелер бір-бірімен қабыспай ма, демек, олар жалған; ал ақиқатқа көз жеткізу үшін түсініктемелер бір-біріне ұқсас болуы керек.

Логикалық жағынан алғанда, екі жағдайдағы түйіндеу де дұрыс, бірақ мәселе онда емес, мәселе мынада болған: оқиғаның ақиқаттығына көз жеткізу үшін негізгі ой түйіні жеке бастың уәж-нанымына ғана сүйенбей, фактілерге негізделген уәж-нанымына сүйеніп жасалуы керек. Ал мұндай наным болмаған жерде – түсініктемелер мейлі ұқсас болсын, мейлі әрқилы болсын – бәрібір оқиғаға сайма-сай келетін түйін жасауға болмайды, тек нақты дерегі жоқ пікірге ғана келуге болады. Кез келген үкімнің немесе жазықты-жазықсыздықты анықтаудың негізінде барлық фактілердің жиынтығы жатуға тиіс. Қылмысты істер соты Уставының 119-статьясында және 1892 жылы басылған заңдар жинағының XVI томындағы 335-статьяда осы талап атап көрсетілген.

Облыстық басқарма тергеу кезінде Құнанбаев Бітімбаевтың бұл істі доғаруды өзінен өтінгендігін баяндағанын, бірақ оның мұны дәлелдей алмағандығын тағылған айыптың негізсіздігінің екінші шарты деп табады. Бітімбаевтың өтінішіне қатысты менде ешқандай айғақтың жоқ екендігіне қарап, одан мені ешкім ұрып-соқпапты және тонамапты деген қорытынды шығаруға тіпті де болмайды. Егер мен Бітімбаевтың істі доғаруды өтінгендігін дәлелдей алған жағдайдың өзінде мұның өзі де өздігінен сотта Бітімбаевтың және басқалардың айыптылығына айғақ бола алмайды ғой, өйткені, маған зомбылық жасағанына қарамастан, мұның болуы да немесе болмауы да мүмкін еді. Оның үстіне, – деп пайымдайды Облыстық басқарма – «Әкімғожиннің және куәгерлер Көмекбаевтың, Әбдиннің, Тайшекиннің, Доскелдиннің, сонымен бірге тілмаш Оспановтың және төбелес болған жерге барған сақшылардың жауаптарында болыс Әкімғожиннің төбелеске еш қатыспағандығы толық айғақталады. Егер бұған, Оразбай Аққұлов пен басқа да куәгерлердің жауаптарынан көрінетіндей, сол уақытта Мұқыр болысында партияшыл жауластық етек алғандығын, әрі бұрын Мұқыр болысына қараған және болыстық болыснайы болған Ибрагим Құнанбаевтың жау партияға жататынын, Құнанбаевтың өшпенділігінің ересен зорлығы сонша, облыстың бастығы Мұқыр болысының болыснайлығына басқа болыстың қазағын тағайындауды қажет деп тапқандығын қоссақ, онда Құнанбаевтың болыс Әкімғожинді өзін тонауға қатысты деп расында да жалған уәж жасауы ықтимал болып шығады».

Басқарма куәгер Көмекбаевтың және басқалардың куәліктерімен айғақталған қандай мағлұматтардың негізінде Әкімғожинді маған шабуыл жасауға яки, Облыстық басқарма айтқандай, төбелеске қатыспады деген уәжге келді екен – бұл жағы белгісіз – ал осы куәгерлердің түсініктемелерінің мәніне үңіле келгенде бұл куәгерлер шындықты жасырып отыр десе дұрысырақ болар еді. Мысалы үшін, яки куәгерлердің куәліктерін айқындай түсу мақсатында, куәгер Жанғазы Көмекбаевтың жауабын Бозымбай Әбдиннің, Қаражан Тайшекиннің және Бегімбет Доскелдиннің жауаптарымен салыстырып көрейік. Көмекбаев болысты оқиғаның басы-қасында болған жоқ деп көрсетеді, ол уезд бастығының киіз үйінің әр жағында отырып, бастықтың киіз үйінің сырт жағынан айқай-шу естігендігін, сол жаққа жүгіріп барғанда төбелесті көргендігін айтады, жанжалға араласпағанын, не болып жатқанын көрмеген. Куәгерлер Әбдин, Тайшекин, Доскелдин және басқалар былай деп көрсетеді: олар да болыс Әкімғожинмен бірге уезд бастығының киіз үйінің әр жақ жанында Көмекбаев отырған жерде отырған, киіз үйдің бергі бетінен айқай-шу естіп, сонда жүгіріп келген, төбелесті көрген – бірақ кім-кіммен және не үшін төбелескенін көрмеген. Тіпті бұл куәгерлердің жауаптары шын мәнінде сын көтермей тұрған жоқ па; төбелесті бәрі де көрген, бірақ олардың ешбірі кімдердің төбелесіп жатқанын көрмеген; егер екі тобыр бір-біріне қарсы келіп айқасып жатса, дәл сол жерде тұрған адам төбелесіп жатқандарды қалайша көрмейді немесе төбелеске қатысушылардың бірде-бірін қалайша байқамайды? Сонда төбелестің болғаны айқай-шудан ғана білініп, ал төбелесіп жатқандар бұл куәгерлердің көзіне түспеген болып шыққаны ғой. Олардың жауаптары болған оқиғаның мәнін ашу үшін емес, тек Әкімғожин қатысқан жоқ деген фактіні растау үшін ғана беріліп отырғаны анық. Бірақ олар бұл ретте де мақсатына жете алған жоқ – біреулері Әкімғожинді төбелес болған сәтте мүлдем болған жоқ десе, ал екіншілері ол болды, бірақ төбелеске қатысқан жоқ деп сендіреді. Басқа куәгерлердің растайтын жауаптары болып тұрғанда, «көрген жоқпыз» деп теріске шығару Әкімғожиннің ол жерде болмағанын және төбелеске қатыспағандығын дәлелдей алмайды. Өздерінің жауаптарынан оқиғаның басынан аяғына дейін болғандықтары көрініп тұрса да, куәгерлер өздерінің көз алдарында болмаған нәрсені көрген болыпты, ал шын мәнінде болған жайтты көрмей қалыпты.

Куәгер Омар Оспанов былай деп көрсетеді: Құнанбаев сайланған адам ретінде, уезд бастығының бұйрығы бойынша, Шыңғыс және Мұқыр болыстарының шекараларын белгілеу үшін келді; болыс Әкімғожинді төбелес кезінде көрген жоқпын – бір жаққа жасырынып қалса керек, ол жанжал аяқталғанда ғана келді; сағат, бөрік және бәкі Құнанбаевтан төбелес үстінде жұлып алынған деп есептеймін. Ол Құнанбаевтың сынған сандығын уезд бастығына көрсеткен кезде ішінде болған. Оспановтың «төбелес кезінде Әкімғожинді көрген жоқпын, бір жаққа жасырынып қалса керек, жанжал аяқталған соң

келді» деген жауабының үлкен де елеулі маңызы бар. Құнанбаевтың уезд бастығының шақыртуымен келгендігі, оның келуінің болыс Әкімғожин мен оның партиясы үшін өте қолайсыз болғандығы тергеу ісін жүргізу барысынан көрініп тұр, сондықтан да, олар барлық айла-шарғыны қолдана отырып, оны кетіруге тырысты да, осы мақсатпен 17 және 18 июньде уезд бастығына келіп, одан мені съезден кетіру жайлы жарлық беруді өтінді. Уезд бастығы ондай жарлық бере қоймап еді, сол кезде олар зорлыққа жүгінді.

Оның басты жетекшісі, айдап салушысы және белсендісі Әкімғожин болды. Мен уезд бастығының киіз үйінен шығып, сол маңайда отырғанымда, ол өзінің сыбайластарын жинап алып, маған шабуыл жасауға көндірді және де оларға өзі бас болып белсене қатысты. Ал тобырдың мені бас салып төпелеп жатқанын, сөйтіп өз мақсатына жеткенін көрген мезетте ол дереу бой тасалап, тобырдың ішінде бүркемеленіп қалды да, мен соққыға жығылып, жұлым-жұлымым шығып, тоналып, жерде сұлап жатқан сәтте ғана көпшіліктің көзіне түсіп, шыға келеді. Егер уезд бастығы мені кетіргісі келсе, онда ол мұны маған шабуыл жасағанға дейін-ақ істеуіне болар еді, сондықтан Әкімғожин бастаған тобырға уезд бастығының жарлығы бойынша менің сайлаудан және шекараны белгілеуден шеттетілетіндігім, сондай-ақ Мұқыр болысында жасырынып жүрген қашқындарды әшкерелеуге менің қатыспайтыным әлдеқашан белгілі болса, онда оларға мені тарпа бас салудың, тонаудың және сабаудың қажеті шамалы болар еді және олар мұны мақсат та етпес еді. Облыстық басқарманың қаулысында төбелес туралы ғана айтылған, бірақ тек айтылып қана қойған; өйткені бүкіл тергеу ісін жүргізуден төбелестің болмағандығы көрініп тұр; төбелес деген күштері шамалас топтар айқасқан жағдайда ғана болады, сондай-ақ, төбелес үстінде әрдайым екі жақтан да соққыға жығылғандар, жараланғандар болады. Ал мынау істе, бір ғажабы, менен басқа таяқ жеген ешкім жоқ – тек мен ғана; демек, бүкіл тобырмен тек бір өзім ғана төбелескен болып шыққанмын. Бұл тіпті мүмкін емес жағдай, өйткені бір өзім бүкіл тобырмен төбелеске шығу үшін менің бойымда Самсонның күшіндей күш, қолымда есектің басындай салмақ болуы керек қой.

Айыпкерлер төбелес болды дегенді дәлелдеуге тырысады. Әрине, бұл олардың тарапынан заңды да. Ал облыстық басқарманың төбелесті қандай жағдайдан көріп отырғанына түсінбей-ақ қойдым. Айыпкерлер мен олардың куәгерлері: Шыңғыс болысына өт деген ұсынысыма келісім бермегені үшін Құлайғыровты таяқтағанынан келіп төбелес шықты деп көрсетеді; оған Бұлқайыров ара түскен екен, мен оны да сабай бастасам керек, содан барып жанжал көтерілген, нәтижесінде ғайыптан тайып, тек мен ғана соққы жеп, тоналғанмын.

Айыпкерлердің өздерін ақтау мақсатында бұл төбелесті ойдан шығарғандығын және оның негізсіздігін анықтау үшін, басқа куәгерлердің жауаптарын былай қойғанда, менен таяқ жеді деген Әзберген Құлайғыров пен

Әбділда Бұлқайыровтардың формальды тергеуде берген жауаптарын салыстырудың өзі жетіп жатыр. Әзберген Құлайғыров былай дейді: «Ибрагим Құнанбаев уезд бастығының киіз үйінің арғы бетінде тұрып, Әбділда Бұлқайыровты ат үстінен құлатты да, оның атын тартып алып, жетектеп әкетті. Рахим Өмірзақов Құнанбаевқа келіп бұлай етудің жақсы еместігін және ұят екендігін айта бастады. Құнанбаев Өмірзақовты ұруға ұмтылды, сол кезде жұрт топырлап берді де, айқай-шу көтерді, одан әрі не болғанын көрген жоқпын. Уезд бастығы шығып, жұртты тарата бастады. Өзім ешқандай төбелеске қатысқан жоқпын». Әбділда Бұлқайыров былай дейді: «Құнанбаев Құлайғыровты аттан арқанмен сүйреп түсіріп, ұра бастады. Мені де таяқтай бастағанын білем, өзімді Өмірзақовтың ажыратып алғанын білем, ал есімді жиған кезде қарасам, тобырдан аулақта жатыр екем».

Екі түрлі және бір-біріне тіпті де үйлеспейтін жауаптар емес пе, сондықтан бұдан төбелестің кім үшін және не үшін басталғанын айырып болмайды. Құлайғыровтың айтуына қарағанда, төбелес менің Бұлқайыровты сабай бастағанымнан, ал Бұлқайыровтың көрсетуінше, Құлайғыровты таяқтағанымнан келіп шыққан. Шыншыл жауаптар деген осы болғаны ма сонда? Тіпті, мен ұрды деген адамдардың өздері де менің кімді сабағанымды білмейді – өзін бе, әлде басқа біреуді ме?

Егер менен соққы жеді деген басты куәгерлердің жауаптары осындай болса, онда басқалар туралы не айтуға болады! Барлық айыпкерлер мен олардың куәгерлерінің жауаптары сондай – олардан төбелестің қалай басталғандығын, қалай жалғасқандығын және қалай аяқталғандығын, әуелі кімнің бастағанын, сонсоң кімнің араласқанын және кімнің кіммен төбелескенін біліп болмайды. Олардың барлық жауаптарында ортақ бір ғана сөз бар: «Айқай-шуды естіп, оқиға болған жерге жүгіріп келдім, содан соң ештеңе көрген жоқпын».

Олардың төбелес Құлайғыров пен Бұлқайыровқа бола басталды деген сылтаулары да ойдан шығарылған, өйткені егер Құлайғыров пен Бұлқайыровтар өздерінің қайсысы үшін төбелес басталғандығын білмесе, онда оны айыпкерлердің куәгерлері қайдан білмек? Айыпкерлердің куәгерлері шындықты қаншалықты көрсетіп отырғандығын осыдан-ақ көруге болады. Семей облыстық басқармасының (мен істе оның доғарылғандығы туралы Прокурордың қорытындысы мен соттың анықтамасы жоқ болғандықтан, тек олардың басқарма пікірімен келісімі ғана бар болғандықтан, облыстық басқарманың тұжырымдары мен қорытындыларын ғана талдап отырмын) өзінің қаулысында: айып тағушы куәгерлер шынжырлы сағатты кім жұлып алғанын, бәкіні кім, бөрікті кім әкеткенін, барлығы бірдей көре алмауы керек, өйткені жаппай төбелес кезінде олардың бәрі бірдей бір ғана нәрсені көруі мүмкін емес делінген.

Бірақ мәселе мынада: облыстық басқарма қалайда төбелестің болғандығына сенімді, сондықтан куәгерлердің берген жауаптарын істің мән-жайы

мен жауаптардың растығы тұрғысынан емес, нақ осы төбелес тұрғысынан талдайды. Оқиғаның ақиқатына қорытындылардың сәйкес келуі үшін оқиғаның өзі дұрыс анықталуы қажет. Облыстық басқарма сонда нақ төбелес болды дегенді қандай мәліметтерден тауып отыр? Айыпкерлер мен олардың куәгерлерінің жауаптарынан! Бірақ олардың жауаптары өздерінің мәні жағынан да, формасы жағынан да ештеңенің басын аша алмайды – бұл оқиғалардың шын мәнінде қалай өткендігін көрсететін куәгерлердің жауаптары емес, тек төбелестің болғандығын пайымдау ғана. Ал айып куәгерлердің менің сағатымды кім, бәкімді кім, бөркімді кім жұлып алғандығын көру ықтималдығы – әбден табиғи нәрсе, өйткені маған шабуыл жасалған кезде олар нақ сол жерде тұрған, сондықтан айыпкерлердің маған қалай бас салғандарын, сонсоң таяқтың астына алғандарын және тап сол сәтте бойымдағы заттарды жұлып ала бастағандарын көрулері әбден мүмкін еді.

Шындығында маған – түк қарсылық көрсете алмайтын қарт адамға шабуыл жасалды, болыс Әкімғожин, Бітімбаев, Өмірзақов және басқалар – бүлікті ұйымдастырған басбұзарлар солар, ал қалған тобыр бір жағынан шабуылға дем беріп, оны қоздыра түсті. Ұрып-соғу үстінде заттарымды тартып алғаннан басқа, қызметшімнің қолынан менің мініп келген атым тартып алынды және жұрттың көзінше киіз үйім тоналды. Облыстық басқарманың түсінігінше бұл да ұрлық деп табылып отыр.

Әкімғожиннің, Бітімбаевтың және басқа да мұқырлықтардың менің сайлауға және шекараны анықтауға қатысуымды қаламауы маған шабуыл жасауға себеп болды деген жағдай тонаушылықты теріске шығару үшін негіз бола алмайды: менің де, басқалардың да көзінше заттарым ашық түрде ұрланса, онда тарпа бас салуға қандай сылтау болғанына қарамастан, ол тонау болып табылады емес пе? Бұл жайлы Жаза қолдану жөніндегі ереженің 1637-статьясында айтылған, өйткені ұрлап әкету ниеті шабуыл жасау үстінде тууы мүмкін ғой. Істі доғару туралы өзінің қаулысында облыстық басқарма айыпкерлердің әрекетін ұрлық деп тауыпты. Ал бұл қылмысты қазақтар жасағандықтан және ол қазақтар көшіп-қонатын аймақта болғандықтан, бұл іс жергілікті қазақ сотында қаралуға тиіс деп санапты. Сондықтан да маған қазақ сотына шағым беру құқығы беріліпті.

Мен облыстық басқарманың бұл қорытындысын дұрыс емес деп есептеймін. Сонда мен қай сотқа шағым беруге тиіспін? Мұқыр болысының сотына болса, онда Мұқыр болысындағылардың барлығы да Әкімғожиннің, Бітімбаевтың, Исабаевтың тамыр-танысы, ықпалды адамдар ретінде барлығы да соларға бағынышты. Бұл сотта мен ештеңе де тындыра алмаймын. Ал істі Шыңғыс болысының сотына тапсыруға олардың өздері көнбейді – бұл оларға тиімсіз. Сонда бір-ақ нәрсе қалады – өзің шеккен жәбірді құдайдың жазасына тапсыру керек. Алайда, мен олардың жасағаны ұрлық болсын немесе қандай да бір басқа қылмыс болсын, қалай болғанда да, ол орыс сотында қаралуға

тиіс деп санаймын, тек сол ғана бұл істе әділ де турашыл сот бола алады. Облыстық басқарма бұл мәселеге байланысты Әкімғожинді билік жүргізудегі әрекетсіздігі үшін жауапқа тартқан. Мен былай деп есептеймін: Әкімғожин тарапынан билік жүргізілмей қалған жоқ, өйткені, басты арандатушы, жанжалды ұйымдастырушы және жүргізуші негізгі адам болғандықтан, ол әрекетсіз кісі емес, керісінше, белсенді адам болып табылады.

Осы мәселеге байланысты ең басты куәгерден – болған оқиғаның бәрін көзбен көрген уезд бастығынан жауап алынбаған, мұның себебін мен білмеймін, бірақ істі айқындап, ақиқатты ашу үшін одан жауап алынуының елеулі маңызы бар деп санаймын.

Енді істі формальды жағынан қарауға кірісейін. Тергеу ісі 1899 жылғы 14 майда, жаңа соттар енгізілген кезде, жойылған ескі тәртіппен жүргізілді. Бұл тәртіп жалпы қылмыстар бойынша мынадай болып келеді: тергеуші формальды түрде тергеу ісін жүргізіп, ол аяқталғасын, егер іске айыпкерлер тартылатын болса, 1892 жылы басылған Зандар жиынтығының XVI томындағы 335-статьяға сәйкес, оны сот Прокурорына жөнелтеді. Прокурор немесе айыпкерлердің бірін барлық немесе кейбір ерекше праволары мен артықшылықтарынан айыруға душар етуі мүмкін істер жөніндегі орынбасары қорытынды шығарады, онда мыналар баяндалады: 1) өн бойында қылмысты әрекеттердің белгісі бар оқиға; 2) қылмысты әрекет жасалған мезгіл және оның орны; 3) айыпкердің атағы, аты, әкесінің аты мен фамилиясы немесе лақап аты; 4) айыпкерге қарсы көтерілген іске байланысты жинақталған дәлелдер мен айғақтардың мәні; 5) қаралып отырған әрекеттердің белгілері нақ қандай қылмыстарға сәйкес келеді, осыны заң бойынша анықтау; 6) тергеу ісі толық көлемінде жүргізілді ме және 7) айыпкерді сотқа тарту керек пе немесе ол жайлы іс қысқартылуға яки тоқтатыла тұруға тиіс пе? Прокурордың бұл қорытындысы 1892 жылы басылған XVI томның 11-бөлімінде баяндалған Қылмысты сот ісін жүргізу заңдарына сәйкес одан әрі қарау үшін іске қоса сотқа ұсынылады. Сол томның екінші бөлігіндегі 338-статьяның негізінде белгіленген тәртіп бойынша өзіне түскенге дейін губернатор сотта жүргізіліп жатқан қылмысты істерді қарауға араласа алмайды және ұсыныс жасай алмайды. Ал Семей облыстық басқармасының қаулысын іс сотқа түспей тұрып-ақ губернатор бекітіп жіберген. Сонымен істің бүкіл жүргізілуінен оның 1892 жылы басылған XVI томның 11-бөлігі бекіткен Қылмысты істер жөніндегі сот ісін жүргізу заңдарына мүлде қарама-қарсы бағыт алғандығы көрініп тұр.

Тергеуші Әкімғожиннің, Бітімбаевтың, Исабаевтың, Өмірзақовтың мені талап-тонағандығы үшін айыптылығы жөніндегі істі тамамдап, оларды адам тонаған кінәлілер ретінде жауапқа тартқан және оны осы айыптау бойынша жүргізілген тергеу ісін бұрынғы Семей облыстық сотының Прокурорына жөнелткен. Прокурор 335-статьяға сәйкес, одан қорытынды шығарудың

орнына, пікірлер мен тұжырымдар беруін сұрап, оны Семей облыстық басқармасына жіберген, ал ол өзінің 1899 жылғы 13 февральдағы қаулысымен Әкімғожинге қатысты істі қысқартып, басқа айыпкерлер жөніндегі мәселені ашық қалдырған, сөйтіп олардың кінәлі-кінәсіздігі жайлы қорытынды жасауды Прокурордың қадағалаушысына тапсырған; соңғы жағдай қалған айыпкерлердің мемлекеттік немесе қоғамдық қызметте тұрмайтындығымен дәлелденген.

Семей облыстық басқармасы болыс Әкімғожиннің тонаушылықпен айыпталғандығы жөніндегі істі қысқарту арқылы өзінің бабына мүлдем жатпайтын шеңберге еніп кетті, өйткені Қылмысты сот ісін жүргізу заңдарының ескілері де, жаңалары да жалпы қылмыстарға жататын қылмыстық әрекеттерді, қызмет бабындағы міндеттерді орындау кезінде жасалған болса да, қызмет бабындағы қылмыстар бойынша айыпкерлердің сотқа берілуін шешетін әкімшілік мекемелер мен қызмет адамдарының қарауына жол бермейді. Қызметке байланысты емес, жалпы сипаттағы қылмыс жасаған мемлекеттік қызметтегі адамдар да, мейлі олар қызмет бабында болсын – былайғы адамдар сотқа қалай тартылса, олар да дәл сол тәртіпке бағынады. Осыған сүйене отырып, мен болыс Әкімғожиннің тонаушылық айыбы туралы істің қысқартылуын дұрыс емес деп санаймын. Басқа айыпкерлерге келетін болсақ, олардың кінәлі-кінәсіздігі жөнінде облыстық басқарманың қаулысының жоқтығын былай қойғанда, сонымен бірге, 1892 жылы басылған XVI томның 11-бөлімінің 335-статьясында талап етілетіндігіне қарамастан, Прокурор билігінің де қорытындысы жоқ болып шықты. Прокурор бір ғана № 879 қатынас қағазы арқылы менің тоналғандығым жөніндегі істі жөнелте отырып, былай деп жазады: «Семей облыстық басқармасының 1899 жылғы 13 февральдағы қаулысында баяндалған пікірге қосыла отырып, бұл істің жүргізілуін қысқартуға болады деп табамын».

Мұндай жағдайда екі мәселенің басын ашып алу керек: біріншіден, тергеу ісін жеке өзі қарау негізінде өз қорытындысын шығармай-ақ, облыстық басқарманың пікіріне қосылатындығына сүйене отырып, сотқа ұсыныс жасауға Прокурордың қақысы бар ма және сонымен бірге, іске байланысты басқа адамдар мен мекемелердің пікірі талап етілмек түгіл, оған тұп-тура заң жүзінде жол берілмейді ғой. Екіншіден, қосталған пікір қайсы айыпкерлерге қатысты, бір ғана Әкімғожинге ме, әлде барлығына ма?

Мен былай деп білемін: барлық жалпы қылмыстар бойынша істі қысқарту туралы немесе айыпкерлерді сотқа беру туралы қорытындыға негіз жазу үшін, Прокурорлық билік басқалардың пікірі мен сенім-нанымын басшылыққа алмай, тергеу ісін жүргізудегі дәлелдер мен айғақтардың бүкіл жиынтығын жеке өзі қарау арқылы түйінделген, тек жеке өзінің ғана көзі жеткен жағдайды басшылыққа алуға тиіс. Бұл 1892 жылы басылған XVI томның 11-бөліміндегі 335-статьяның бүкіл мазмұнымен және мағынасымен белгіленген болатын.

Мен бұл ойды Қылмысты сот ісін жүргізудің уставында неғұрлым толығырақ дамыту керек деу үшін айтып отырған жоқпын. Менің ісім ескі тәртіппен, бүгінде мәңгілікке жойылған тәртіппен жүргізілді, бірақ Қылмысты сот ісін жүргізудің ескіріп кеткен бұл тәртібінің негізінде де император III Александрдың Сот уставында айқын орын алған ойы, дәл сондай рух жатқан еді.

Екінші мәселе жайында мынаны айта аламын: маған Прокурордың ұсынысындағы және соттың істі қысқарту жөніндегі анықтамасындағы ашық қалған тұстар түсініксіз болып отыр. Прокурор Семей облыстық басқармасының пікіріне қосылғандықтан істі қысқартқан. Бірақ мәселе мынада: облыстық басқарманың пікірі тонаушылық жөніндегі айып тағылған тек Әкімғожин жөнінде ғана, ал осындай айып тағылған басқа айыпкерлер жөнінде Басқарма ешқандай пікір айтпайды. Сонда былай болып шыққан ғой: Әкімғожинді тонаушылық жөнінде айыптайтын іс Прокурордың облыстық басқарма пікіріне қосылатындығы, ал сот Прокурордың осы пікірімен келісетіндігі негізінде қысқартылған. Ал басқа айыпталушылар жөніндегі іс Прокурор мен соттың ешқандай пікірінсіз-ақ, ешқандай қорытындысыз-ақ қысқартыла салған. Өйткені айтылмаған пікірге қосылу мүмкін де емес қой.

Жоғарыда баяндалғандарға орай, мен үкімет билігіндегі Сенаттан болыс Мұсажан Әкімғожиннің, Әбен Бітімбаевтың, Бейсенбай Жақыповтың, Рақым Өмірзақовтың маған шабуыл жасағандығы және мені тонағандығы жөніндегі бұрынғы Семей облыстық соты Семей округтік архивіне тапсырған істі қарауды және бұрынғы Семей облыстық сотының осы істі қарай келіп, оны қысқарту туралы 1899 жылғы 12 майда шығарған анықтамасын бұзуды сұраймын, өйткені оның өзі істі шешудің 1892 жылы басылған XVI томның 11-бөліміндегі 335, 337, 369 және 370-статьяларында баяндалған Қылмысты сот ісін жүргізу туралы заңдармен белгіленген тәртібін бұзудың нәтижесінде қысқартылған. Бірақ сот ісін жүргізудің бұл тәртібінің 1899 жылғы 14 майдағы сот реформасын енгізген кезде жойылғанына және қазіргі кезде бұл салаларда император III Александрдың сот уставын енгізгендігіне байланысты сот ісін жүргізудің бұрынғы тәртібін қолдану мүмкін емес. Қылмысты сот ісін жүргізу уставының 510-528-3 сәйкес бұрынғы Семей облыстық сотының үкімін бұзу туралы істі Семей округтік сотының Прокурорына жөнелту керек.

Осы шағым арыз 1865 жылы 10 мартта және 1865 жылы 19 сентябрьде (№9 414 және №88) Жоғары мәртебелі бекіткен сот уставтары толық көлемде енгізілген, бұрынғы белгіленген сот ісін жүргізудің тәртібі туралы ережелерге сәйкес, Семей округтік соты арқылы Үкімет билігіндегі Сенатқа тапсырылуы тиіс.

Шыңғыс болысының қазағы Ибрагим Құнанбаев».

(КСРО Орталық, мемлекеттік тарихы архиві,
1352-қор, 20 хаттама, 379-іс).

Күжаттын орысша түпнұсқасы:

В ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩИЙ СЕНАТ

Киргиза Чингизской волости,
Семипалатинской области, того же уезда
Ибрагима Кунанбаева

Апелляционный отзыв

В июне 1898 года, в присутствии Семипалатинского уездного начальника производились выборы должностных лиц в Мукурской волости, на трех-летний срок с 1899 по 1902 год. В это же время предполагалось наведение и установление границ между Мукурской и Чингизской волостями. Для указания границ были посланы из Чингизской волости уполномоченными: Искаков, Салтабаев, и Баисов. 17 июня я был вызван Уездным начальником для указания прежде бывших границ, так как Уездный начальник не надеялся на лиц, назначенных уполномоченными от Чингизской волости, и желал, чтобы и я принял участие в разграничении волостей совместно с двумя или тремя аксакалами (стариками).

18 июня я приехал к Уездному начальнику и сообщил ему, что требуемые им из Чингизской волости лица собрались. Уездный начальник приказал обождать, в виду того, что мукурцы явились еще не все. Я вышел из юрты, в коей помещался Уездный начальник, и сел невдалеке, ожидая сбора людей Мукурской волости. Нужно заметить, в что Мукурской волости скрывается много бродяг, бежавших из ссылки, которых Волостной управитель держит и укрывает у себя. Зная это, Уездный начальник просил меня оказать ему содействие в поимке бродяг, насколько это было возможно с моей стороны. Об этом знали мукурцы. Прошло не более часа, когда я сидел около юрты Уездного начальника, на меня напала толпа озлобленных и возбужденных киргиз Мукурской волости, во главе коей были: Волостной управитель Мусажан Акымгожин, Бисембы Джакупов, Абен Битембаев, Азимжан Исабаев и Рахим Умырзаков. Вся эта толпа бросилась на меня, причем Джакупов вырвал у меня из-за пояса нож, Абен Битембаев сорвал с меня шапку, Рахим Умырзаков сорвал с меня часы с золотой цепочкой, а затем повалили меня на землю и стали бить меня плетью. От дальнейших побоев я был избавлен киргизом Уваисом Сокиным, который прикрыл меня своим телом и тем лишил возможности наносить мне дальнейшие побои. На мой крик выбежал из своей юрты Уездный начальник и при содействии стражников разогнал толпу, а затем, в сопровождении провожатых я отправился в свою волость, боясь еще более жестокого насилия надо мной со стороны мукурцев. Кроме

ограбления указанных мною вещей, киргизы взяли у меня насильно лошадь, сломали замок у моего сундука, находившегося в моей юрте, вытащили из сундука две скатерти, ковер и другие вещи на сумму 50 рублей, всего же ограблено у меня на 241 рубль.

Было произведено по этому делу дознание, которое и было передано следователю Семипалатинского уезда для производства формального следствия. Следователем, по выяснении обстоятельств дела, были привлечены в качестве обвиняемых (в ограблении меня, на основании 120 и 1642 ст. Уложения о наказаниях) Волостной управитель Мусажан Акымгожин, Бисембы Джакупов, Абен Битембаев, Азимжан Исабаев и Рахим Умырзаков. По окончании, следствие было направлено следователем на основании 332 ст. XVI т. ч. II, изд. 1892 г. 18 ноября 98 года за № 1197 Прокурору бывшего Семипалатинского областного суда. Прокурор почему-то дело о грабеже направил в Семипалатинское областное правление, которое, рассмотрев следственное производство относительно грабежа, нашло, что к обвинению Мусажана Акымгожина, Бисембы Джакупова и др. нет достаточных данных и делопроизводство прекратило по журнальному постановлению своему от 13 февраля 1899 года. Постановление это, в копии, вместе с делом было препровождено обратно Прокурору бывшего Семипалатинского областного суда. Прокурор отослал дело с постановлением в бывший Семипалатинский областной суд при отношении от 24 апреля 1899 года, в коем было написано: «разделяя изложенные в копии постановления Областного правления от 13 февраля 1899 года соображения о недоказанности преступления, нахожу, что преследование должно быть прекращено».

Областной суд и прекратил дело. Обвиняемым о прекращении дела было объявлено судом через полицию 13 мая 1899 года; мне же не было объявлено ни через полицию, ни посредством вывешения объявлений в суде о прекращении дела, так что я узнал об этом 4 января 1900 года, когда получил сообщение о прекращении дела от товарища прокурора Семипалатинского окружного суда.

Прекращение этого дела я считаю неправильным как по мотивам существа дела, так и со стороны формальной по следующим основаниям: мною на следствии, в подтверждение справедливости обвинения, были указаны свидетели киргизы: Кокпай Джанатаев, Садык Увакпаев, Кунбазар Чилдыбаев, Кусаин Кикымбаев, Назимбай Зурманов, Нурманбай Уватаев, Сарджан Юсупов, Габулхаким Искаков, Искак Салтыбаев, Кадыр Баисов, Адил Божаев, Есендык Базаров и Уваис Сокин. Показаниями этих свидетелей вполне установлен факт нападения на меня и ограбления Акымгожиным, Битымбаевым и другими. Обвиняемые на формальном следствии виновными себя не признали, объяснив, что все обвинение я вывожу на них по наущению Дутпая Увандыкова, который состоит во вражде с Волостным управителем Акымгожиным и с другими. В доказательство основательности

своего оправдания обвиняемые указали на свидетелей: Оразбая Аккулова, Сергазы Сакалова, Бекена Кулайгырова, Койчубека Коркенбаева, Битымбая Нуралина, Мусабека Коркенбаева и Буламбая Найбанбаева. Из показаний этих свидетелей видно, что в Мукурской волости существовало две партии: одна принадлежала будто бы зятю моему Дутпаю Увандыкову, а другая Битымбаеву и Акымгожину; что я явился на Мукурский съезд, желая сделать зятя Волостным управителем; стал подстрекать народ в пользу своего зятя, в том числе некоего Кулайгырова, и когда Кулайгыров отказался исполнить мое решение, то я будто бы стал бить его; за него вступился Булкаиров, но и его будто бы я стал бить, что и послужило к общей драке, во время которой мне были нанесены побои. Что же касается грабежа, то свидетели со стороны обвиняемых показали, что все это выдуманно мною из мести за нанесенное оскорбление.

В деле имеется еще третья группа свидетелей, которые не были указаны мною и обвиняемыми, но которые случайно присутствовали во время происходившего и которые не принадлежали ни к какой партии – это Омарбек Оспанов, Василий Красильников и Николай Литвинов.

В общем из показаний установили следующие факты: в юрту, где находился Уездный начальник, 14 и 18 июня приходил Волостной управитель Акымгожин с киргизами своей партии и просил удалить меня со съезда на том основании, что я подговариваю киргиз к переселению в Чингизскую волость. Уездный начальник уговорил киргиз успокоиться и приказал Оспанову передать мне приказание удалиться в свою волость. Оспанов пошел передать мне приказание Уездного начальника, когда я сидел около юрты Уездного начальника, но в это время на меня набросилась толпа мукурцев, впереди которых был Абен Битымбаев, завязалась драка, которую прекратил Уездный начальник при помощи стражников. После драки мною было заявлено, что у меня ограбили шапку, часы с золотой цепочкой и пояс, но насколько это справедливо, свидетели этого обстоятельства подтвердить не могли, так как эти свидетели не заметили, были или не были у меня часы с цепочкой и нож; шапки же на моей голове после драки они видели, что не было. Свидетель Оспанов предполагал, что нож, шапка и часы с цепочкой действительно могли быть сорваны с меня во время драки, но кто это сделал – не знает. Относительно ограбления моей юрты свидетель Литвинов показал, что его Уездный начальник послал в мою юрту, он осмотрел ее и видел, что в юрте было все цело, что в юрте моей лишь сидели киргизы и пили мой кумыс. Наконец, последняя группа свидетелей: Джангир Комекбаев, Бозамбай Абдин, Каримжан Тайчекин, Багмет Доскелдин, Кошкин Магомбетов, Джаулды Байтуров, Дюсембай Буранов, Кожамбай Иманбаев, Бегендык Байготанов и Акылбек Чуванов показала, что Управитель Акымгожин, Азимжан Исабаев и Битымбаев в драке не участвовали.

По журнальному постановлению Семипалатинского областного правления от 13 февраля 1899 года дело о нанесении мне побоев и ограблении было прекращено по следующему умозаключению: «выслушав доложенное и рассмотрев следственное производство, Областное правление находит, что «киргиз Чингизской волости Ибрагим Кунанбаев поданными прошениями 4 и 9 июля 1898 года на имя Семипалатинского областного прокурора заявил, что он был вызван Уездным начальником в Мукурскую волость для присутствия при выборах должностных лиц Мукурской волости и для размежевания земли между Чингизской и Мукурской волостями, но по подстрекательству киргиза Бугулинской волости Оразбая Аккулова на него напали толпою киргизы Мукурской волости под предводительством управителя волости Мусажана Акымгожина, Абена Битымбаева, Рахима Умырзакова, Азимжана Исабаева и Бисембы Джакупова, причинили ему побои и при этом Битымбаев сорвал с него шапку, Умырзаков – часы с золотой цепочкой и Джакупов вырвал нож из-за пояса. Кроме того, упомянутые лица ограбили у него тогда же из юрты разные вещи и лошадь, всего на сумму 241 рубль. Все это Кунанбаев подтвердил при производстве следствия, а также равно подтвердили это и свидетели его Кокпай Джанатаев, Садык Увакпаев, Байжурун Байгожин и др., всего в числе 19 человек (л. д. 23, 24, 25, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 80).

При этом Кунанбаев объяснил, что Битембаев просил его о прекращении этого дела, но этого факта Кунанбаев доказать ничем не мог. Между тем, показаниями обвиняемого Акымгожина и его свидетелей Комекбаева, Абдина, Тайчекина, Доскельдина, а также равно показаниями переводчика Оспанова и бывших на месте драки киргиз Мукурской волости и стражников вполне устанавливается тот факт, что Управитель Акымгожин в драке этой не принимал участия (л. д. 94, 95, 78, 30 и 31).

Если прибавить к этому, что в Мукурской волости существовала в то время партийная вражда, как это видно из показаний Оразбая Аккулова и др. свидетелей (л. д. 73, 74, 75, 76), причем к враждебной Управителю партии принадлежал и принадлежавший к Мукурской волости (и бывший даже Управителем этой волости) Ибрагим Кунанбаев, и что вражда эта была настолько велика, что Управителем в Мукурскую волость, как показывает справка, г. Начальник области признал необходимым назначить киргиза из посторонней волости без выборов, то становится весьма вероятно, что Кунанбаев действительно мог сделать на Управителя Акымгожина ложный вывод в участии в ограблении его.

Кроме того и самый факт-то ограбления у Кунанбаева часов с золотой цепочкой, ножа, лошади и пр. вещей из юрты его, хотя с одной стороны и подтверждается показаниями свидетелей, выставленных Кунанбаевым, но показания их не заслуживают доверия, во-первых, потому что слишком тождественны, шаблонны; во-вторых нельзя допустить, чтобы в общей драке

целой массы народа каждый из этих свидетелей видел, кто с Кунанбаева сорвал шапку, кто выдернул у него нож, кто сорвал часы с цепочкой и проч., а между тем каждый из поименованных выше свидетелей Кунанбаева показывает, что видел все это; в-третьих, потому что показания этих свидетелей опровергаются целым рядом показаний другой группы, выставленных обвиняемыми; и наконец, в-четвертых, обвинение, выводимое на Управителя Мусажана Акымгожина и др., ничуть не подтверждается показаниями незаинтересованных в деле лиц, как напр. Омарбека Оспанова и стражников Красильникова и Литвинова (л. д. за №31), а наоборот показаниями последних трех лиц устанавливается, что драка действительно была, и что Кунанбаеву нанесли побои киргизы Мукурской волости, но в драке этой Управителя Акымгожина не было и они не знают, действительно ли у Кунанбаева во время этой драки ограблены часы, нож и другие вещи.

В виду вышеизложенного Областное управление не находит достаточных оснований к привлечению бывшего Управителя Мукурской волости Мусажана Акымгожина к ответственности по 120 и 1642 ст. Уложения о наказаниях и тем более, что в случае партийных интриг и раздоров киргизы ничуть не стесняются даже под присягой показать ложь, лишь бы это средство оправдывало цель их. А потому, и принимая во внимание, что о бездействии власти в этом деле бывшего Управителя Мукурской волости Мусажана Акымгожина произведено особо от сего дела следствие, как показывает справка, которую будет рассмотрено особо по журналу, Областное управление определяет: заслушиваемое постановление помощника Мирового судьи Семипалатинского уезда о привлечении к ответственности бывшего Мукурского Волостного управителя Мусажана Акымгожина в качестве обвиняемого в преступлении пред. 120 и 1642 ст. Улож. о наказаниях за недостаточностью улик признать не подлежащим удовлетворению, с чем и объявить заинтересованным лицам через г. Семипалатинского Уездного начальника, которому и послать указ. Следственное производство в отношении обвинения остальных лиц (как частных, а не должностных) препроводить на усмотрение Семипалатинского областного Прокурора».

Таким образом, как видно из всего производства, следствие было прекращено на основании мнения и убеждения Семипалатинского Областного правления, изложенного в журнальном постановлении от 13 февраля 1898 г. Независимо от того, что мнение учреждения административного и убеждения лиц, не принадлежащих к чинам судебного ведомства, не может служить основанием для вывода о виновности или невиновности лиц, привлеченных в качестве обвиняемых, сделанный областным правлением вывод неправилен и по существу.

Областное правление находит, что нет оснований для привлечения Волостного управителя и других обвиняемых к ответственности, во-первых

потому, что хотя потерпевший Кунанбаев подтвердил на следствии факт нанесения ему побоев и ограбления, и что и свидетели указанные им в подтверждение своего объяснения подтвердили этот факт, но этим показаниям нельзя давать веры, так как они тождественны и шаблонны.

Впервые узнаю, что если свидетели об одном и том же событии, виденном ими в одно и то же время показывали сходно, то это обстоятельство может служить доказательством того, что такого события не было.

Я думаю, что если об одном и том же событии показывают многие, а не один или два, и показывают совершенно схоже, то это служит доказательством того, что событие действительно признано, а не выдуманное. Может, конечно, случиться, что и многие, в каких-либо интересах, будут рассказывать о событии неслучившемся вовсе, или бывшем, не в таком виде, как оно произошло, то опровержение должно заключаться не в одном выводе, что рассказы тождественны, а в проверке этих рассказов в других обстоятельствах дела и показаниями других лиц. Посредством такого умозаключения можно приходить как к отрицательному, так и положительному выводу – показания тождественны, значит ложны; для убеждения в истинности их нужно, чтобы показания были разноречивы; но можно сделать и такой силлогизм: показания разноречивы, – значит ложны, для убеждения в истинности их нужно, чтобы показания были тождественны.

Вывод логически правилен и в том и другом случае, но дело в том, что для убеждения в истинности происшедшего нужно не одно убеждение личное, на основании которого построено умозаключение, а убеждение, основанное на факте, раз этого убеждения нет – то будь показания тождественны или разноречивы, – все равно нельзя сделать вывода, соответствующего событию, а можно лишь иметь мнение, лишенное фактической почвы. В основании всякого приговора или определения о виновности или невиновности должны лежать факты во всей своей совокупности, на что указывает 119 ст. Уст. Уг. суд. и 335 ст. XVI т. свод. законов изд. 1892 года.

Второе условие неосновательности обвинения Областное управление нашло в том, что Кунанбаев объяснил на следствии, что обвиняемый Битымбаев просил Кунанбаева прекратить это дело, но ничем этого последний не мог доказать. Из того обстоятельства, что у меня нет доказательств относительно просьбы Битымбаева, никоим образом нельзя сделать вывода, что не было нанесено мне побоев и не было ограбления. Если бы я даже имел возможность доказать, что Битымбаев просил прекратить дело, то это, само по себе, так же не могло служить доказательством на суде виновности Битымбаева и других, так как этот факт не вытекает из самого следствия, а есть лишь единоличное желание Битымбаева, которое могло быть или не быть, несмотря на произведенное надо мною насилие.

Между тем – рассуждает Областное правление – «показаниями Акымгожина и свидетелей Комекбаева, Абдина, Тайчекина, Доскельдина, а также

равно показаниями переводчика Оспанова и бывших на месте драки стражников вполне устанавливается тот факт, что Управитель Акымгожин в драке не принимал никакого участия. Если же прибавить к этому, что «в Мукурской волости существовала в то время партийная вражда, как это видно из показаний Оразбая Аккулова и др. свидетелей, причем к враждебной партии принадлежал и принадлежащий прежде к Мукурской волости (и бывший даже Управителем этой волости) Ибрагим Кунанбаев, и что вражда эта была настолько велика, что Управителем в Мукурскую волость Начальник области признал необходимым назначить киргиза из посторонней волости, то становится вероятным, что Кунанбаев действительно сделал на Управителя Акымгожина ложный вывод в участии в ограблении его».

На основании каких данных, установленных показаниями свидетелей Комекбаева и др., Правление пришло к убеждению, что Акымгожин не участвовал в нападении, или как говорит Областное правление, в драке, — это не видно, но рассматривая показания этих свидетелей в их существе, более правильным можно признать, что эти свидетели скрывают истину. Для примера, чтобы выяснить показания этих свидетелей, сравним показания свидетеля Джангазы Комекбаева с показаниями Базомбая Абдина, Каражана Тайчекина и Багамбета Доскельдина. Комекбаев показывает, что Волостного управителя на месте происходившего не было, что он, сидя около юрты Уездного начальника, услышал крик и шум на другой стороне юрты начальника, побежав туда, увидел драку; в драке не участвовал, и что происходило, не видел. Свидетели Абдин, Тайчекин, Доскельдин и др., показали, что они тоже сидели вместе с Волостным управителем Акымгожиным около юрты Уездного начальника с той стороны, где сидел Комекбаев и услышав крик и шум на другой стороне юрты, побежали туда, и видели драку, но кто с кем и за что дрался, не видели. Уже само по себе показание этих свидетелей не выдерживает критики в своем существе: все видели драку, но никто из них не видел дравшихся; неужели, если идет толпа на толпу, то стоя тут же на месте, невозможно видеть дравшихся и не заметить кого-либо из участвовавших в драке? Выходит, что драка выразилась в крике и шуме, а сами дравшиеся не были видимы для этих свидетелей. Ясно, что показания их имели в виду установить только факт отсутствия Акымгожина и не выяснить суть совершившегося, но цель их и в этом случае не достигается — одни утверждают, что Акымгожина не было вовсе во время драки, а другие, что он был, но не участвовал в драке. При утвердительном показании других свидетелей это отрицание — «не видели» — не может служить доказательством отсутствия и участия Акымгожина. Эти свидетели, как оказывается по их показаниям, были от начала события до конца его, не только видели то, что не было перед их глазами, а не видели того, что происходило в действительности.

Свидетель Омар Оспанов показал, что Кунанбаев приехал по приказанию Уездного начальника в качестве выборного для проведения границ между Чингизской и Мукурской волостями; что Управителя Акымгожина он во время драки не видел – он куда-то скрылся, а явился после драки. Полагаю, что часы, шапка и нож были сорваны с Кунанбаева во время драки. Он видел, что Кунанбаев показывал сломанный сундук Уездному начальнику. Показание Оспанова: «во время драки не видел Акымгожина, он куда-то скрылся и явился, когда драка кончилась» – имеет важное и существенное значение. Из следственного производства видно, что Кунанбаев явился по приглашению Уездного начальника, что появление его было сильно неприятно для Волостного управителя Акымгожина и его партии, они старались всеми способами его удалить, с этой целью 17 и 18 июня приходили к Уездному начальнику и просили его сделать распоряжение об удалении меня со съезда. Уездный начальник такого распоряжения не сделал, тогда они прибегли к насилию.

Главным руководителем, подстрекателем и деятелем был Акымгожин. Собрав толпу своих приверженцев, он подговорил их напасть на меня, причем руководил ими, принимал сам деятельное участие, в то время, когда, выйдя из юрты Уездного начальника, я сидел невдалеке. Когда он увидел, что достиг своей цели, что толпа напала на меня и разделяется со мной, он на время скрывается, затушевывается в толпе, а уже является и показывается на глаза всем, когда я избитый, оборванный и обобраный, валялся на земле.

Если бы Уездный начальник хотел меня удалить, то это он мог сделать и до нападения, и толпе под предводительством Акымгожина не было бы нужды и цели нападать на меня, грабить и бить, раз она уже знала, что по распоряжению Уездного начальника я буду удален от выборов и участия в установлении границ, а равно не буду участвовать в открытии скрывающихся в Мукурской волости беглецов.

В постановлении Областного управления говорится лишь о драке, но только говорится: так как из всего следственного производства видно, что драки не было, драка бывает тогда, когда происходит физическая борьба между равными приблизительно силами, и в драке всегда бывают побитые, израненные и с той и с другой стороны, но в настоящем деле является странным, что побит только я – и больше никто; следовательно, я один вступил в драку с целой толпой. Это невозможно физически, разве бы я только обладал силой Самсона и имел ослиную челюсть в руках, чтобы решиться на борьбу одному с толпой.

Обвиняемые стараются доказать, что была драка. Да это и естественно с их стороны. Но в каких обстоятельствах дела усмотрело Областное правление драку, не могу понять. Обвиняемые и их свидетели показывают, что драка завязалась из-за того, что я стал бить Кулайгырова за то, что он

не согласился на мое предложение перейти в Чингизскую волость; за него заступился Булкаиров и я его стал бить, а затем пошла общая потасовка, в которой по какому-то чуду оказался побитым и ограбленным только я. Для выяснения неосновательности и выдуманности этой драки обвиняемыми в свое оправдание, помимо показания других свидетелей, достаточно сличить показания, данные на формальном следствии Азбергенем Кулайгыровым и Абдильды Булкаировым, – тех лиц, которых будто бы я бил. Азберген Кулайгыров показывает следующее: «Ибрагим Кунанбаев, находясь по другую сторону юрты Уездного начальника, сбросил с лошади Абдильды Булкаирова, отобрав у него лошадь и повел ее. Рахим Умырзаков подошел к Кунанбаеву и стал ему говорить, что так делать нехорошо и стыдно. Кунанбаев бросился бить Умырзакова, тут нахлынула толпа, подняли шум, крик; что происходило далее, не видел. Вышел Уездный начальник и стал разгонять. Никакого участия в драке не принимал». Абдильда Булкаиров показывает: «Кунанбаев посредством аркана стащил с лошади Кулайгырова, стал его бить, помнит, что стали его бить, помнит, что его отнимал Умырзаков, когда очуствовался, был далеко от толпы».

Два совершенно противоречивых показания – так что не знаешь, из-за чего началась драка: по показанию Кулайгырова из-за того, что я стал бить Булкаирова, а показания Булкаирова, что стал бить Кулайгырова. Это ли правдивые показания? Даже и сами битые мною лица не знают, его ли или другого я бил. Если таковые показания главных свидетелей, битых будто бы мною, то что можно сказать относительно других?! Все показания обвиняемых и их свидетелей таковы, что из них нельзя видеть, как началась, как продолжалась и как окончилась драка; кто начал первый, кто вмешался и кто с кем дрался. Все их показания сводятся к одной общей, заготовленной наперед фразы: «услыхав шум, крик, побежал на место происшествия и затем ничего не видел».

Ссылка их на то, что драка началась из-за Кулайгырова и Булкаирова тоже вымышлена, так как если Кулайгыров и Булкаиров сами не знают, из-за кого из них началась драка, то откуда могли знать указанные обвиняемыми свидетели? Отсюда можно ясно увидеть, насколько свидетели обвиняемых показывают правду. Семипалатинское областное правление (я разбираю только выводы и заключение Областного правления, так как в деле нет заключения Прокурора и определений суда о прекращении дела, есть только согласие их с мнением Правления) в своем постановлении говорит, что свидетели обвинения не могли видеть все одинаково – кто сорвал часы с цепочкой, кто нож и кто шапку, так как в общей драке все не могли видеть одно и то же.

Но дело в том, что Областное правление почему-то убеждено, что была драка, и с этой точки разбирает показания свидетелей, а не со стороны сущности в достоверности показаний. Для того, чтобы выводы

соответствовали истинности событий, нужно чтобы и само событие было установлено правильно. Из каких данных Областное правление усмотрело, что была именно драка? Из показаний обвиняемых и их свидетелей! Но показания их как в своем существе, так и по форме ровно ничего не выясняют – это только утверждение, что была драка, а не свидетельство показания, как в действительности все происходило. Что свидетели обвинения могли видеть, кто сорвал с меня часы, кто нож, кто шапку – это очень естественно, так как они были тут же при нападении на меня и могли видеть, как обвиняемые напали на меня, стали бить и тут же срывать вещи, бывшие на мне.

В действительности напали на меня – старика, который не мог сопротивляться: Волостной управитель Акымгожин, Битымбаев, Умырзаков и другие, как главные заправила всего, а остальная толпа лишь поощряла и отчасти способствовала нападению. Кроме отнятия вещей при нанесении побоев, у моего слуги была отнята принадлежащая мне лошадь и разграблена юрта моя в присутствии всех. По понятию Областного правления это тоже кража.

То обстоятельство, что мотивом для нападения на меня послужило нежелание Акымгожина, Битымбаева и других мукурцев, чтобы я присутствовал при выборах и при определении границ, не может служить основанием отрицания грабежа: раз в присутствии моем и других было совершено открытое похищение вещей, то какой бы повод к нападению ни был, все таки будет грабеж, о котором говорит 1637 ст. Уложения о наказаниях, так как намерение похитить может возникнуть и во время нападения. В своем постановлении о прекращении дела Областное правление признало, что деяние обвиняемых есть кража, и, так как это преступление совершено киргизами и в районе киргизских кочевков, то дело это подсудно местному киргизскому суду.

Я считаю это заключение Областного правления неправильным. В какой суд я должен обратиться? В Мукурской волостной суд! В Мукурской волости все приятели Акымгожина, Битымбаева, Исабаева и подчиняются им, как влиятельным лицам. В этом суде я ничего не добьюсь. Передать дело на решение Чингизского волостного суда они сами не согласятся – это им невыгодно. Остается одно – обиду свою поручить возмездию Божьему. Но я полагаю, что если уже будет и кража, или какое-либо другое преступление, то во всяком случае оно должно быть рассматриваемо русским судом, который один будет беспристрастным и справедливым судом в этом деле. Областное правление привлекло Акымгожина к ответственности по этому делу за бездействие власти. Я полагаю, что со стороны Акымгожина было не бездействие власти, так как лицо являющееся главным подстрекателем, главным зачинщиком и главным деятелем не есть лишь только бездействующее, а лицо активное.

По настоящему делу не допрошен самый главный свидетель – Уездный начальник, бывший очевидцем всего происходящего. Причин этого я не знаю,

но полагаю, что отсутствие допроса его имеет самое существенное значение для дела и разъяснения истины.

Теперь перейду к рассмотрению дела с формальной стороны. Следствие производилось по старому порядку, уничтоженному при введении новых судов 14 мая 1899 года. Порядок этот по общим преступлениям следующий: следователем производится формальное следствие, которое по окончании, если к делу привлечены обвиняемые, направляется Прокурору суда, согласно 335 ст. XVI т. св. зак. изд. 1892 года. Прокурор или его товарищ по делам, по которым кто-либо из обвиняемых может подвергнуться лишению всех или некоторых прав и преимуществ, составляет заключение, в коем излагается: 1) событие, заключающее в себе признаки преступного деяния; 2) время и место совершения преступного деяния; 3) звание, имя, отчество и фамилия или прозвище обвиняемого; 4) сущность доказательств и улик, собранных по делу против обвиняемого; 5) определение по закону: какому именно преступлению соответствуют признаки рассматриваемого деяния; 6) произведено ли следствие с надлежащей полнотою и 7) следует ли обвиняемого предать суду, или же дело о нем должно быть прекращено или приостановлено. Это заключение Прокурора вносится в суд вместе с делом для дальнейшего направления согласно законам Уголовного судопроизводства, изложенным в XVI т. ч. 2, изд. 1892 года. На основании 388 ст. того же тома, части второй, Губернатор не может входить в рассмотрение уголовных дел, производящихся в суде и давать по оным предложения прежде, нежели к нему поступят установленным порядком. Постановление же Семипалатинского областного правления утверждено Губернатором до поступления дела в суд.

Итак, из всего производства дела видно, что оно получило направление, совершенно противоположное законам Уголовного судопроизводства, установленным XVI т., ч. 2, изд. 1892 года. Следовательно, окончив дело по обвинению Акымгожина, Битымбаева, Асабаева и Умырзакова в ограблении меня, привлек их в качестве обвиняемых в грабеже и следствие по этому обвинению направил Прокурору бывшего Семипалатинского областного суда. Прокурор вместо того, чтобы составить заключение согласно 335 ст., направил дело для дачи мнения и заключения в Семипалатинское областное правление, которое по постановлению своему, от 13 февраля 1899 г. прекратило дело относительно Акымгожина, а об остальных обвиняемых оставило вопрос открытым, предоставив Прокурорскому надзору дать свое заключение об их виновности или невиновности; последнее обстоятельство мотивировано тем, что остальные обвиняемые не состоят на службе государственной.

Давая заключение о прекращении дела по обвинению Волостного управителя Акымгожина в грабеже, Семипалатинское областное правление вошло в служебную деятельность, вовсе не подлежащую его компетенции, так как по законам Уголовного судопроизводства, как старого, так и нового,

преступные деяния по общим преступлениям, хотя бы таковые были совершены и во время служебных обязанностей, не подлежат рассмотрению административных учреждений и должностных лиц, от которых зависит предание суду обвиняемых по служебным преступлениям. Лица, состоящие на службе государственной, совершившие преступления общего характера, а не по службе, – хотя бы и во время службы, подчиняются тому же порядку предания суду, как и частные лица.

На этом основании я считаю прекращение дела о Волостном управителе Акымгожине по обвинению его в грабеже неправильным. Что же касается остальных обвиняемых, то хотя нет постановления Областного правления относительно их виновности или невиновности, но также нет заключения прокурорской власти, как это требуется 335 ст. XVI т. ч. 2, изд. 1892 года. Прокурор, препровождая дело об ограблении меня при одном только отношении за № 879, пишет: «Разделяя мнение Семипалатинского областного правления, изложенное в постановлении от 13 февраля 1899 года, нахожу возможным делопроизводство прекратить».

В этом случае подлежат разрешению дела два вопроса – первый: имел ли Прокурор право делать предложение суду на том основании, что он разделяет мнение Областного правления, не составляя своего заключения, основанного на личном рассмотрении следствия, и при этом, по делу, по которому не только не требуется мнения посторонних лиц и учреждений, но прямо не дозволяется законом? Второй: относительно каких обвиняемых было это разделенное мнение – одного ли Акымгожина или всех?

Я полагаю, что в основании заключения о прекращении дела или о предании суду обвиняемых по общим преступлениям, Прокурорская власть должна руководствоваться лишь одним своим собственным убеждением, основанным на личном рассмотрении всей совокупности доказательств и улик, имеющих в следственном производстве, а не руководствоваться чужим именем и убеждением. Это установлено всем содержанием и смыслом 335 ст. XVI т. ч. 2, изд. 1892 года. Я не говорю о более широком и более полном развитии этой мысли в уставе Уголовного судопроизводства. Дело мое рассматривалось по старому – ныне канувшему в вечность порядку, но и в этом устарелом порядке Уголовного судопроизводства положена в основание та же буква, тот же дух, которые более ясно выражены в Судебном Уставе императора Александра III.

Относительно второго вопроса могу сказать, что для меня является непонятным пропуск в предложении Прокурора и в определении суда о прекращении дела. Прокурор потому направил дело на прекращение, что разделял мнение Семипалатинского областного правления. Суд прекратил дело согласно этого предложения. Но дело в том, что мнение Областного правления было лишь относительно Акымгожина по обвинению его в грабеже,

но относительно других обвиняемых по тому же обвинению Правление никакого мнения не высказало. Выходит так, что дело по обвинению Акымгожина в грабеже прекращено потому, что прокурор разделял мнение Областного правления, а суд согласился с таким предложением прокурора, – а относительно других обвиняемых дело прекращено без всякого мнения и заключения прокурора и суда, так как разделять того мнения, которое не было высказано никем, невозможно.

Ввиду вышеизложенного я имею честь просить Правительствующий Сенат рассмотреть дело о нападении на меня и ограблении Волостным управителем Мусажаном Акымгожиным, Абеном Битембаевым, Бисембаем Джакуповым, Рахимом Умырзаковым, сданное в архив Семипалатинского окружного суда бывшим Семипалатинским областным судом и, по рассмотрении дела определение бывшего Семипалатинского областного суда от 12-го мая 1899 года о прекращении этого дела отменить, так как оно было прекращено с нарушением того порядка решений дел, который установлен законами о судопроизводстве по делам уголовным, кои изложены в 335, 337, 369 и 370 ст. XVI т., ч. 2. изд. 1892 года. Но так как этот порядок судопроизводства при введении судебной реформы 14 мая 1899 года отменен и в настоящее время в этих областях введены судебные Уставы императора Александра III и прежний порядок судопроизводства не может быть применяем, то дело это по отмене приговора бывшего Семипалатинского областного суда препроводить Прокурору Семипалатинского окружного суда для направления согласно 510–528–3 Уст. Уголовного судопроизводства.

Настоящая апелляционная жалоба подлежит подаче в Правительствующий Сенат через Семипалатинский Окружной суд на основании правил, Высочайше утвержденных 10 марта 1865 года и 19 сентября 1865 года (14 и 88); порядка производства от прежних судебных установлений, в коих вводятся судебные уставы в полном объеме.

Киргиз Чингизской волости Ибрагим КУНАНБАЕВ

ҒАСЫРЛАР ҚОЙНАУЫНА СЯХАТ

АБАЙДЫҢ СЕНАТҚА ХАТЫ

-ТЫҢ ДЕРЕК

Въ Правительствующій Сенатъ

Киргиза Тиркинской Католической Епархии
Тиркинской Епархии, тои же уезда Нор
туса Кунанбаева

Анализировать в т. 2, в. 2

Въ июня 1898 года, Владимиръ Владимировичъ Селивановъ
своего Губернскаго Начальника, хранившаго въ
бархатной обложкѣ мундиръ въ Мушкетерской по-
лости, на трехлѣтнѣ съ 1899 на 1902 годъ, и
что не время предполагалось какъ-то и

Судъ на основании правилъ Высочайше
утвержденныхъ 10 Марта 1865 года и 19 января
р. 1865 года № 14 и 88 / с. повеленъ признать
судъ и въ томъ же намере признать судъ
успешнымъ. Власти въ томъ же намере судъ
успешнымъ и въ томъ же намере судъ.

Киргизъ Тимчауеконъ вѣстаетъ
Шоронскій Кунанъ-Акъ,

ХАЛИОЛЛАҒА ХАТ

Сізге ғиззәтлу¹ уә хурмәтлу² ғазиз мукәррәм³ ініміз Халиулла мырзаға бізкі ағаңыз Ибраһимден дұғай сәлем. Уә һәм барша ата-аналарыңыздан, аға-іні, жеңгелеріңізден көпден-көп дұғай сәлемлер йолдадық. Әлхәмду лиллә⁴, үшбу күнде сау-саламатлармыз, өзің көрген жанлар һәммәсі⁵: уә кәнә⁶ бізге хат йазған Камалидден моллаға көпден-көп сәлем дегейсіз. Һәрне⁷ сізге дінқарындашлық туғрасындан қылған болышлықтары Алла Тағаладан қайсүн. Өзіңе хат йазарға уақыт тар болды. Аяғөзге келген уақытта пошта йүрәрге тығызланған да екен, һәрне хатларны да көрдүк. Бижай діл қабылымыз олды.

Уә қана йол қаржыға отүз теңге иібердік. Йәнә Семейге мағлұмланған⁸ уақытыңызда Құдай Тағала қаласа ат тағайынлармыз. Тәтеңіз⁹ бек қуанып жатыр – фәрз ‘әйн¹⁰ үйренгеніңіз хусунындан¹¹, ілгері талап қылғанлығыңыздан. Һәрдайым Құдай Тағалаға сығынып жәһд¹² қыла көрсүн дейді. Хатыңыз тиіші бірлә¹³ йешбір тоқтамайынша Аяғөзге келіп үшбу хатты йаздық.

Һәрдайым тауфықлы¹⁴, абыройлы ғұмырыңызды тілеп, хат йазғушы ағаңыз Ибраһим Құнанбай оғлы дейу білесіз.

Юнісден көп сәлем.

1866-ынчы жылында 8-інчі мартда

¹ عزت – (араб.) [‘иззәт] – ұлылық, құрмет.

² حرمت – (араб.) [хурмәт] – құрмет.

³ مکرم – (араб.) [мукәррәм] – сыпайы, сыйлы.

⁴ الحمد لله – (араб.) [әлхәмду лилләһ] – Аллаға шүкір.

⁵ همه – (парсы.) [һәме] – бәрі, барша.

⁶ Уә және деген мағынада.

⁷ هر نه – (түркі.) [һәрне] – әрбір, әрқашан.

⁸ معلوم – (араб.) [мә‘лум] – белгілі, мәлім.

⁹ Құнанбайға балаларының қойған аты.

¹⁰ فرض عين – (араб.) [фәрз ‘әйн] – міндетті парыз. Яғни, шарифат бойынша әрбір адамның өзі орындауы міндетті болған амал.

¹¹ خصوص – (араб.) [хусус] – қатысты, сондықтан.

¹² جهد – (араб.) [жәһд] – талап, жігер.

¹³ بر لا – (түркі.) [бірлә] – шылау: мен, менен, пен, пенен.

¹⁴ توفیق – (араб.) [тәуфиқ] – жетістік, сәттілік.

МАҒАУИЯҒА ХАТ

Дұғай сәлем

Хурмәтлү уә мәрхәмәтлү Мағашқа жетіб мәлім болсын-ки, осы менен дұғай сәлем. Әлгі малды Бакеңнен айдатып жібер. Ақылбай бірге келсін. Мұндағы істер жақсы жүріп... Шаһкәрімге һәм сәлем айтыңдар. Ол да келсін.

Ой жібертіп қарашы Мағаш бала,
Сан дегенің тоғыз-ақ бірден сана.
Нөлді ерітпесе бұлар да қысыр еді,
Единитса сыпат деп біл, тек ғана.
Көп білгенге көп надан болады қас,
Мәужуд¹ пенен мансұхды² ол айырмас.
Бәйтерек те күндейді көлеңкесін,
Байқап тұрсаң осы жұрт соған ұқсас.

Үшбу сөзді зейін қойып оқы һәм солай істе, шырағым.
Амандықта, ағайыныңыз Абай

1896-ыншы...

¹ موجود – (араб.) [мәужуд] – бар болу, қолда бар.

² منسوخ – (араб.) [мәнсух] – күші жойылған.

KIL-6413

دعای سلام

تلو و هم مریشلو مانعه شده حیطیب معلوم بوامرنگی اوی
 سیندان دعای سلام الا مادی باکا نیکنان آیداطیب جیار
 آقبلیای بیگم کیلسینی موندانی ایستار جیاقصی جوریب
 شاه دارونیک صحت و سلامت هم سلام آیطینیکدان اولدا کیلسینی

اوی جو برطیب قادایی مانعه ش باللا
 صمان دگنا نیک طوقین ق بیردین صانا
 نولدی ایرتبه صه بولوردا قیصرای
 ایده نیظمها صفت دین بیل نیک غانا
 بوپ بیلکنا نکا کوپ ندان بولادی قدیمی
 موجود پینه ن منصوحی اول آبورماص
 پای طیبی کرده گو نه ایدی گو لا نیک کاسینی
 پای قاب طور صها نیک اوسی جورط صوغه ن اوضمامی
 او ششو بسوزدی ذهین قویوب اوقم هم صوکلای ایستنه جیارغم
 آمانه یقطا آغانیکین آباب

صمی

1896 یی ۱۰

**Семей облысының бес дуанының барша халқының сайланмыш
адамдарының 1885 жылы май айында, Шар бойында,
Қарамола съезінде жазылған
ЕРЕЖЕ**

1-БАП. Болыстық съезде даулар үлкендігіне қарай, сомасына қарай бітіледі. Төтенше съездерде ұлықтардың әмірі бойынша бір ояз бір оязбен кезектесіп бітіледі, әр ояздың барша билерімен емес.

2-БАП. Дауласқан әр екі тарап қалаған билерін таңдап алады. Бірақ, би есебін ереже бойынша ұлықтар шығарады. Сұраймыз, әр тараптан үш биден артық болмаса екен. Би шешімін шығармас бұрын үштік бимен жарасады. Егер даугерлер үштік би бітімімен бітпеймін десе һәм бітім болмаса, сонда жоғарыда айтылмыш бойынша билер таңдап шығарады. Екі жағының билері таласып, жұп болса, төменде айтылмыш рет бойынша бітіреді. Әр ояздың халқы орталарынан бір төбе басы би шығарады. Бұған қызметтегі һәм қызметсіз де құрметті кісілер сайлануға мүмкін. Егер билердің бітімі талас болса, сайланғандар екі төбе би шығартып алады, тиісті ояз халқынан. Егер бұлардың арасында талас болса, қалған ояздардың төбе басына жеребе салынып, шыққан кісі бітімдеріне араласып, сол кісінің ауған жағының бітімі орнығып, мақұл болады. Осы рет бойынша ояздық төтенше съездерде екі жағы тең талас болса, төбе басы би бір жағына ауып тоқтатады.

3-БАП. Жауапкердің шақыру бойынша келмегендіктерін старшын мен болыстар куәландырып, келмегендігінің мақұл яки емесін билер тексереді. Егерде келмеген себебі тексеру бойынша сыйымды болса, сыртынан билік шығарылады. Бір бидің яки съездегі билердің сыртынан қылған биліктері тағайынсыз болмақ. Билік көшірмесі старшындар яки болыс арқылы мақұлданады. Егерде жауапкер разы болса, билік тағайынды болып, бұзылмайды. Егерде разы болмаса, екі жұма арасында алғаш билік айтқан биге қайтадан арыз қылады. Сонда би жауапкердің құзырына қайтадан билік айтады. Егер жауапкер тексерілу бойынша ағарса яки болыстық съезге тыңдатса, съез билерінің билігін ұнатпаса, сонда айыпты жағын шығынын қайтаруға міндетті қылып һәм жаза бұйырылады. Жалған айтқаны үшін жоғарыда айтылмыш рет бойынша болыстық съезд сырттан билік құрады. Разы болмаған төтенше съезге билігін сынатады. Әр төтенше съездің билігі дер уақытында бұзылмайды.

4-БАП. Егер даугер шақырылған уақытында келмесе, сұралмыш дауын бос қалдырады. Сонда жауапкер арыз етсе, билердің ықтияры бойынша жауапкердің шығынын даугерден бұйырып береді. Бірақ даугер ықтиярлы дауын қайтадан сұрамаққа сол дауы билердің тексеруі бойынша жалған шықса, даудың сомасына қарай һәм жауапкердің қадіріне қарай шығынын тартады.

5-БАП. Бір старшын елдің ішінде даугер, жауапкерлердің барша жанжал, сұрау дауларын сол старшын елінің биі бітірмекке міндетті. Бірақ би өзін мынандай жағдайда билік айтудан босатады: егер дауласқан жағынан бірі

туысқан жақыны болса, қайсы бірі ата-анасы, бір тума аға-інісі, әкесінің бір тума аға-інісі, жиені, немере баласы және туған құдасы һәм дұшпан, өштес адамдары, қайсы бірінің дұшпандықтары бұрын биге түсісіп, мойнына жаза салынып, анықталған болса, сыйымды болады.

6-БАП. Әр старшын, болыс, ояз араларында болатын барша дауларды даугер болысқа айтуға тиісті. Сонда болыс даугер, жауапкерді алдына шақырып, жауапкерге ереже бойынша ықтияр береді. Бір болыс елден разы болмаған екі биін шығармаққа онан қалған билерден даугер бірін тыңдап, билікке түсіп, сол би билік айтады. Болыстық съезде билердің барлығы түгел болып билік айтады. Билік шығаруға мүмкін емес болған жағдайда төтенше съездің би саны ұлық ықтиярында болады һәм билік шығарылмайды.

7-БАП. Береке бітім һәм салауат бітім қылуға мүмкін, салауат даудың уақытына қарай болады. Береке бітім һәм салауат съездерде жасалғандай болса, келесі уақытта қайтадан сөз қозғау мүмкін емес. Әмме даугер мен жауапкер бөтен ояздікі болса, екеуінің арасында уағда қылуға мүмкін елге барып бітпекке, бірақ бұл уағданы қызмет иелері куәландыруы керек.

8-БАП. Бидің биліктерін болыстар орнына келтіруге міндетті болған себептен, съезд біткен соң биліктің көшірмелерін тиісті болысқа мағлұм қылады. Егерде даугер жауапкерлердің ықтияры бойынша, екі ел арасында кесім малдарын ойластыруға уағда қылса, сол уағда съезд басымен бірге шешіледі.

9-БАП. Бір би һәм съезд биі биліктерін айғақ куәлігіне қарай бітіреді. Егер билер айғақ куәлігін мақұл көрмесе, онда оларды шақырмай-ақ істерді күмәнға салады. Яғни би куәні шақырып, тиісті жауабын алса, онда дауды күмәнға салуға мүмкін емес. Куәларды шақырудан бұрын куәліктен анықтау керек. Куә болуға жарамайды: ақылынан адасқандар, 18 жасқа толмағандар, әр жастағы әйелдер, жақын-туғандар, құдалар һәм өшпес дұшпан кісілер. Куәлардың сыйымды, сыйымсызын билер шақыртпай, бұрын айыруы керек. Дұшпандық тұрғыдан бос айтылған сөз қабыл алынбайды. Жұртқа белгілі дұшпандық мақұл көрінуі мүмкін, онан артық айыруға болмайды. Дауласушылардың куәлары бір болыс болса, олардың куәлігі сыйымды, сыйымсызын би тексереді.

10-БАП. Егерде көрсеткен куәға кісіні толымды көрмесе, сонда куәға айғақ орнына көруге мүмкін, егер жауапкер адам айғақтың сөзін қабыл көрмесе, айғақ сөзінің растығына дау сомасына қарай ел ара түсіп, бір кісі жан берсе керек. Қазақша айғақ жазасы деген дау аяғы күмәнмен тоқталады. Күмән өтпесе жауапкер күйеді, күмән өтсе ағарды. Жауапкер адам айғақ өтірік айтқаны үшін үстінен арыз беруіне болады.

11-БАП. Қазақ рәсімінде сүйінші алуға болады; бірақ, сүйінші алған кісі куәлікке жарамайды, айғақ болуға мүмкін.

12-БАП. Күмәнші растығын тексермекке һәм күмәншінің өтпек жерінің алыс, жуықтығына қарай күмәннің құнын билер кеседі.

13-БАП. Күмәннің саны – ер құнына төрт кісі, әйел құнын екі кісі өзге даулардың һәммасына бір кісі. Күмәнге дау соммасына қарай ел түседі. Бір түйеге екі елу басыдан, бір қараның дауына бір елу басыдан күмән ұсталады. Қанша қара болса, сонша елу басынан ұсталады. Дау соммасы қанша көп болса да, бір болыс елден күмән аспас күмәншіні даугер таңдайды. Күмәнге салатын бір елубасы яки бір болыс елін жауапкер көрсетеді.

14-БАП. Күмән жауапкердің елінің болыстық молдасының алдында құранмен кесім айтылады.

15-БАП. Күмәнге төрт кісі ұсталса, бір кісісі өтпесе, даудан төрт бөліктің бір бөлігі тиеді, екеуі өтпесе, жартысы тиеді. Өтпегені өсім рәуішті болып есептеледі.

16-БАП. Күмән етілген уақытта даугердің көз болуы міндетті емес, бірақ молда даугердің келмегендегісін кітапқа жазып қойса керек.

17-БАП. Күмәннің уақыты сол уағдалы күннің күн батуына дейін.

18-БАП. Күмәнға ұсталмайды: молда, ел билеушілер, билер, қажылар, 18-жасқа жетпегендер, алпыс үштен асқандар. Төре қазақ үшін және қазақ төре үшін күмәнға жарамайды.

19-БАП. Жауапкердің ықтиярында: күмәнға өз елін ұстата ма яки рулас елін ұстата ма?

20-БАП. Күмәншіні күмәннен шығаруға болады, егер дұшпандығы халыққа мағлұм болып, бимен бірге күтілген болса.

21-БАП. Әр күмән болыстың, молланың құзырында болады. Молданың қаталдығы, зұлымдығы болса жұрт тексереді.

22-БАП. Жалған күмән еткен кісіге айып салынады – түйе бастатқан бір тоғыз.

23-БАП. Күмән етпесе, қанша нәрсе, қанша мал бұйырады, күмәнға кім ұсталған – барлығын толық етіп, билігінде анық етіп жазуға би міндетті.

24-БАП. Күмәннің құнын ұзартуға сыйымды себебі болса, болыс яки өз елінің бір биінің куәландыруы бойынша мүмкін болады.

25-БАП. Күмәнші, жаншы, төреші болып даугердің ықтияры бойынша билік айтады. Мұның билігін жауапкер бұза алмайды. Бұл билік көшірменің сыртына жазылады.

26-БАП. Құн, жесір даулары жиырма жылдан арғылары салауат. Өзге даулар он жылдан арғылары салауат. Билік айтқан күнге дейінгі төрт жылға созылған даулардың анықталған малдардың толық басы қайтады. Шығынымен одан арғы үш жылғы даулардың анықталған молданың үш бөлігінің екі бөлігі тиеді. Қалған үш жылдағы даулардың анықталған малынан үш бөлігінің бір бөлігі тиеді. 75 жыл һәм одан арғы болған даулардың барлығы салауат. Осы сияқты болып құнның малы да алынады. Жиырма жылдық құн малы үшке бөлінеді – бір бөлігі билік айтқан күнге жуық жеті жылдағы дауға, екінші бөлігі одан арғы жеті жылдағы дауға, үшінші бөлігі қалған алты жылға.

27-БАП. Ойланып жүріп өлтірілген ердің құны жүз түйе болады. Мұның 25-і тайлақ, 25-і құнан атан, 25-і дөнен атан, 25-і бесті атан және ойланбай басқа себеппен өлтірілсе, оған 50 түйе құн. Мұның 25-і құнан, 25-і бесті атан.

Әйелдің құны – ер құнының жартысы. Қателікпен оқыстан өлтірілген кісіге құн жоқ. Және ері әйелін өлтірсе, оған құн жоқ.

28-БАП. Барымташыға һәм ұрыға өлсе құн жоқ.

29-БАП. Адам мүшесі мерткісе, үкімі шарифат бойынша айтылады. Шарифат айыруының қателігі болмасын деп сұраймыз. Бұл сөзді айырмаққа тапсырылса екен, Семейдегі Ахмед Уали Мұнасиф ұлына һәм Өскемен молдасы Мырзағали Ғаббас ұлына. Олардың айырып берген шарифаты осы ережеге тіркеліп жазылса екен.

30-БАП. Балиғатқа толмаған қызды зорласа, айыпқа лайықты қалың малының үш бөлігінің бір бөлігін береді. Балиғатқа толған қызды зорласа, ат шапаннан түйе бастатқан тоғызға дейін айып береді. Күйеудегі әйелді зорлағанға бір тоғыздан үш тоғызға дейін. Ойнас қылған еркек, әйелге екеуіне де дүре соғылсын, айып жоқ. Мұндай істер тексеріледі; егер әйелдің күйеуі яки әйелдің өзі, яки туысқаны, яки әке-шешесі арызданса, осы баптың басында жазылған екі дауды съезд билері бітіреді.

31-БАП. Күйеуі бар әйелді біреу алып қашса яки өзі қашса, ойнасымен бірге ондай әйел өз елінің съезд билеріне тура қайтарылады. Билер әйел мен күйеуін жарастырады. Егер күйеуі әйелдің өзін алса. Ал алып қашушы жігіттен бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып салынады. Егер күйеуі әйелін алмаймын десе, әйел ойнасында қалады, бірақ алып қашушы әйелдің күйеуі төлеген толық қалың малын қайтарып береді. Әйел мөрден құр қалады. Егерде біреу біреудің айттырған жесірін алып қашса, алып қашушы қыз әкесіне толық қалың малын береді: елу жыртыс сот ақысымен. Егерде әкесі жасау беруге ықтияр болмаса, қыз жасаусыз қалады және қыз әкесі бұрынғы күйеуінен алған қалың малын қайтарып, үстіне бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді.

32-БАП. Егерде біреу әке-шешесін ренжітсе, әке-шешесінің ықтияры бойынша қазақ ғұрпына қарай жаза берілсін, егер молданы яки құрметті кісілерді ренжітсе, ат-шапанын, атан бастатқан тоғызға шейін айып береді. Тағы біреу біреуді қол жұмсап ренжітсе, бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді; егер айып алушы кесілген айыпты алмаймын десе, бір айға абақтыға отырғызады.

33-БАП. Ұрыс, төбелес шығарғандар билердің билігі бойынша ат, шапаннан үш тоғызға дейін сұраушының пайдасына айып төлейді. Бірақ, ұрыс, төбелестің басшысы өзге жолдастарынан гөрі айыпты артығырақ төлейді. Бұзықтық шығарған адамдар болыстың приговоры мен яки ереже бойынша билердің билігіне ақшамен яки каталашкамен абақтымен жазаланады.

34-БАП. Қызмет уақытында старшиналардың тілін алмаса, билердің хүкімі бойынша бес теңге айып яки жеті күн абақтыға отырғызып жазаланады. Болыс старшиналардың ықтияры бойынша жалдаған шабарманның тілін алмаса жоғарыда айтылмыш жазаға кіріптар болады. Егер болыс старшындарының

ықтиярынсыз жалдаған шабарманның тілін алмаса, тіл алмағанның жазасы болыстың өз хукімінде болады. Егерде біреу болыстың тілін алмаған болса, ояздың ықтияры бойынша бір болыс елдің съезіне яки ояздың төтенше съезінің тексеруіне береді. Хукім айтқан уақытта бір биге, яки съезд билеріне дәрекілік еткенге харақат әлгі айтылмыш бойынша съезд биі арқылы жаза беріледі.

35-БАП. Суға кетіп бара жатқандарға, өрт уақытында, боран һәм суықта сол сияқты түрлі себептерде болысып, көмек етпегендер бас тоғызбен айыпталады.

36-БАП. Мал өнімін тоқтатпақ үшін жасалған хукімдер бойынша жаһат қылмағандарға болыстың үкімі бойынша 3 теңге айып жаза болады. Көрші елінде мал өлімі болған уақытта жаһат етпегендерге жаза көбейеді, жеті күннен бір айға дейін абақты бұйырылады. Арық бұзғандарға, көпір құдық бұзғандарға, өзге біреудің өз еңбегімен жасаған ибарларын бұзғандарға шығыннан басқа айып бұйырылады. Ат, шапан яки ақша бойынша 15 теңге.

37-БАП. Қазақ арасындағы ұрлық үшін ұрлаған малын қайтарып, айып береді, мойнына қосақ, артына тіркеу, қанды ат, билік атымен мойнына қосақ, артына тіркеу мал бағасымен бірдей болады. Жүйрік жорғаныкі орта атпен бірдей болады. Мал иесіне тиісті һәм ұрының астындағы қанды аты әр ұрыдан алынып беріледі, билік ат ұры басы сайын алынып, билік айтқан билерге беріледі.

38-БАП. Мал төленгеннен басқа ұрыларға жаза бұйырылады. Бір айға дейін абақты, алпыс шыбыққа дейін дүре. Билер бұл жазаны хукім айтқанда бұйырмаққа міндетті. Немере яки жиен болса, нағашысынан, ата, ағасынан мал алып қашса, оған жаза жоқ. Және алып қашқан малы қайтарылмайды. Екінші мәрте алып қашса, би арқылы нағашысы, ата, ағасының сұрауы бойынша жаза беріледі. Бұл үкім әйел жағынан жиенге немесе немереге тиісті.

39-БАП. Жылқы құйрығын кескендер бір ат шапаннан бір түйеге дейін айыпталады.

40-БАП. Ұрлыққа жаһат еткен адамдар ұрымен бірдей жаза тартады. Бірақ, дүре, абақты серік болған уақытты кісілерге бұйыруға көбінесе тиісті.

41-БАП. Жиырма жылқыдан артық барымта қылған кісілерден ұры басы бір қанды ат, бір билік аттан уә һәм үш тоғыз айып баршасынан алынады. Жиырма жылқыдан кем болса, жоғарыда айтылмыш 37-бапта мағлұмдүр. Жылқы басына бөлек.

42-БАП. Қазақ рәсімі бойынша күйеуден әйелді айыруға болады. Күйеуі белгісіз болса яки астының жазылмас ауруы болса. Мұндай науқастары болмаса, күйеуінің ықтияры бойынша шығады. Қалыңдық пен күйеуін айыруға мүмкін болады. Күйеу қыздан жиырма бес жасы үлкен болса, яки бір мүшесі кем болса, яғни, қыз күйеуден тоғыз жасы үлкен болса тағы да күйеу кедей болып қалыңға мал бере алмаса яки төзе алмастай ұры болса, тағы да сенімсіз жамандығы халыққа әшкере болып, өз басынан ықтияры кеткен болса. Қазақ рәсімінше ері әйелді һәм қалыңдық пен күйеуден айыруға басқа себеп жоқ.

43-БАП. Барша жесір турасындағы даулар некелілердің арасында күйеуінің елінде бітіседі. Некесі қиылмағандардың арасындағы қыздың елінде бітіседі. Осы жоғары екі себепте съез билері бітім айтады. Қазақ рәсімі бойынша анық неке молда алдында қиылған дұрыс болады. Волостной управительдің қолындағы кітаптан кесіліп берілген квитанция әйелі күйеуіне тиісті екендігіне куәлікке жарамайды.

44-БАП. Егер күйеуі қалың малын төлеп бітірмей тұрып қалыңдығын алып қашса, қалған малын беріп һәм қайын атасына келіп кеңшілік сұрауға тиісті. Егер күйеуі қалың малын төлеп бітіргеннен кейін қалыңдығын алып қашса һәм әке-шешесі қызын себепсіз бермей, көп ұстап тұрған болса, алып қашқан күйеу айыпсыз һәм жасау сұрауға рұқсат. Егер қыздың әке-шешесі той жабдығымен ұзатуын лайықты жақсы қылып жөнелтемін деп кешіктірген себебі болса, күйеу айыпты болады, қайын атасын ұятты қылған себепті. Өрдайым мұндай жесір даулар зиян көрген жағынан арыз бойынша түседі.

45-БАП. Ұзатқан қыз барған жерінде бала таппай өлсе, төркініне мінген ат, ер-тұрманы, артқан бір түйе сәукелесімен қайтарады.

46-БАП. Егер қалыңдығы өліп қалып, балдызы жездесіне бармаймын десе, алған қалың малын қыз әкесі күйеуіне қайтарып береді.

47-БАП. Күйеуі өлген жесір әйелі сүйсе, күйеуінің бір туысқан бауырына яки ағайынына тиеді, егерде сүймесе ықтияры өзінде.

48-БАП. Егерде күйеу қудалықты бұзса: қыз әкесі бұзса, күйеуден алған қалың малын қайтарып береді һәм дауласқан қалың малдың ғұрпына қарай айып береді. Батасы қырық жеті байтал яки артық болса, бас тоғыздан үш тоғыз айып береді. Он жеті болса, бір ат, шапан береді. Егерде күйеуінің әкесі яки өзі қудалықты бұзса, берген қалың малынан үш тоғызды қалдырып, қалған малын алады. Егерде қалың малы қырық жеті болса, отыз жеті болса – екі тоғыз, жиырма жеті болса – бір тоғыз, он жеті болса – бір ат, шапан.

49-БАП. Барша қарсы құда турасындағы дауларды билер бітірсе керек және келесі уақытта қарсы құда болынбасын. Яғни бұл ереже мағлұм етілгеннен кейін егерде құда болса, молда некесін қимасын.

50-БАП. Қудалық уағдасы бекітіледі – құда түсіп, құйрық бауыр жеген күннен кейін.

51-БАП. Егер күйеуі өлген әйел баласы жоқ болса да, бар болса да күйеуге тимей отырса күйеуінен қалған барша малға ие болып, билеп тұрады. Егерде күйеуі өлген әйел күйеуге тиемін, шығамын десе, барлық күйеуінен қалған малынан баласы болса сегізден бірін, баласыз болса алтыдан бірін алады. Киген киім төсек орнынан басқа қалған еркек балалары, қалған барша малымен әкесінің балаларына беріледі. Олар өз арасынан біріне ие қылып баланы малымен сақтатады. Сол ие болған кісі қағазбен есеп беруге міндетті емес. Егерде малын орынсыз шашты деген дау сөз болса, сонда би арқылы барша туғандарының көрсетуі бойынша тексеріледі. Қыз бала қалса, әр уақытта анасына тиісті, анасы күйеуге беріп, қалың малын өзі алады. Қыз

күйеуге тиекеш, үлкен атасының бауырларына яғни қалған малды сақтап тұрушыға төркіндеп барып әкесінің қалған малынан лайықты есе алады. Егерде әйел күйеуге тимей, өлген күйеуінің малына ие болып, бұзық тұрса яки малын шашса өлген күйеуінің туысқанының біреуі ие болып сыртынан қарап тұрады. Ол ие болған кісі әйелді не қалған малды ауылына яки үйіне кіргізіп алмайды. Лекин бұл әйелдің ауылында басқарып тұрады. Тұл әйел күйеуге тисе екінші қалың мал алынбайды. Егерде жесір қалған үш қатыны болса, сонда сегізден бірін бәріне бірдей бөліп береді. Егер үш әйелдің бірі күйеуге тиемін десе төсек орын, киген киімінен басқа жиырма төрттен бірін алады. Егерде екі жесір әйелдің бірі болса, он алтыдан бірін алады.

52-БАП. Сойыс қонағасы қазақ рәсімінде бар. Бермеген кісі бір ат, шапаннан бір түйеге дейін айыпты болады. Лекинде бұлардың ішінен шығарылады. Һәм тракті жол үстінде, жәрмеңке қасында, қайық аузында Һәм съез мекенінде, қала қасында тұрушылар.

53-БАП. Екі тамыр айырылысса, билердің тексеруі бойынша артығын алысар. Бір-бірінен айып жоқ.

54-БАП. Қызметтегі адамдардың үстінен жала қылғандар билердің билігі бойынша жиырма сегіз күнге дейін абақтыға кіріптар болады. Жауапкердің шығыны шықса, анығын қайтарып береді. Мұндай жалаларды тоқтатарға бір себеп көрсетеміз. Сондай жалған арыздар, әсіресе, сайлау уақытында көп болады. Оның хақында сұраймыз, ұлықтарда мұндай арыз тұрғысында істейтін анықтаманы жасатқанша болыстың яки төтенше съездің билеріне тексермекке берілсе екен.

55-БАП. Біреудің жерін жеген дауларды билер жері пәленшенікі деген елубасылардың куәлігіне қарай тексереді. Тексерген уақытта жерді билер өздері көреді яки сенімді кісінің куәлігі бойынша жеген жерінің сомасына қарай билік айтады. Шығынын қайтарып, үстіне Һәм айып салады.

56- БАП. Қонған ауылда қонақтың аты жоғалса ауыл күймейді, сенбесе ат иесі ауылдан шарифат алады.

57-БАП. Тоғыз деген айыптың малға шыққан саны мынау:

Бірінші – бас тоғыз түйе бастатқан:

1 түйе

2 құлын

2 бие

2 құнан

2 тай

Екінші – орта тоғыз, яғни ат бастатқан тоғыз:

1 жуан ат

2 тай

2 тайынша

4 бойдақ қой

Үшінші – аяқ тоғыз:

1 дөнен өгіз

2 тайынша

3 бойдақ қой

3 тоқты, тоқал тоғыз болмайды.

58-БАП. Мал басын бұлайша бағалаймыз.

Маңдай түйе – 3 ат және 30 қой.

Орта түйе – 3 бесті

Дөнен атан – 2 бесті, 1 тай

Құнан атан – 2 бесті

Тайлақ – құлынды бие, 12 қойлық

Бота – 1 бесті

Бәйге ат – орта бір түйеден бес-бес түйеге дейін

Жорға ат – құлынды биеден төрт түйеге шейін

Жақсы ат – құлынды биеден бір түйеге шейін

Айғыр – құлынды биеден екі бестіге шейін

Бие құлындысы – 10 қой

Бие құлынсызы – 10 тоқты

Ат – 9 қой

Бесті – жетіден сегіз қойға шейін

Дөнен – 5 қойдан 6 қойға шейін

Құнан – 4 қойдан 5 қойға шейін

Тай – 3 қойдан 4 қойға шейін

Құлын – 2 қойға шейін

Атан өгіз – 12 қой

Бесті һәм дөнен өгіз – 4 қойдан 8 қойға шейін

Тайынша – 2 қой

59-БАП. Үй, кілет бұзып, қастық ниетімен істесе, ұрлаған нәрсесінен басқа бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып береді. Қора, кілет бұзбаған ұрлыққа ат, шапан айып береді. Ол азы, онан үлкен айып ұрлаған сомасына қарай.

60-БАП. Билердің билігі бойынша кесілген қалып қалыбынша алып беріледі. Егерде жауапкер ықтиярымен бұйырылған малды бермесе яки шақыруына келмесе, сонда мал алып беруші ауылдастарынан куә алдырып, сол куәлардан мал алушы бір қалыс кісіні таңдап алып осы жоғарыда айтылмыш баға бойынша алып беретін малды бағалайды. Егерде мал беруші кісі бермеймін деп қарсылық қылса, байлап қойып алып беруге де болады. Билік бойынша мал алып беруге ешбір қазақ рәсімінше үлгі жоқ.

61-БАП. Ұрлық үшін кесілген мал алынып беріледі, ұрының өзінен һәм оған серік болған жолдасынан. Ұрының серік жолдасы болады ат беріп аттандырған, бірге ұрлыққа барып ептескен, ұрлаған жылқыны жасырған, істеген ұрлықты біле тұрып жасырғандар. Бұл кісілердің малы жоқ болса, мал төлеуіне міндетті. Ұрланған атты біле тұрып сатып алғандар, егерде сатып алушылар ұрымен бір болыста болса, одан сол мал алынып беріледі. Сол

ұрлықты қылған уақытта тұрған ауыл иесінің соның да малы жоқ болса, мал алушы даугер бөтен ояздікі болса, сонда қызметте тұрушы адамдар һәм жұрты төлейді. Старшын елі күйеді. Мал алушы бөтен болыстікі болып, бір дуандас болса, елубасы халқы күйеді. Даугер бір болыстікі болып, өзге старшындікі болса да, мал алушы мен мал беруші бір старшындікі болса он басы халқы күйеді. Бұл қылған ынтымағымыз ұрлықты тыймақ үшін һәм мал иесінің малы түгел тиіп, ризалыққа жетпек үшін жасадық. Яғни шығын орнына кесілміш айыптарды алмақ хақында тағы да ынтымағымызды жасадық. Үш жылға шақ уақыт қойып, яғни ұрлық тиылғанша қызметтегі адамдарды мал төлеуден шығармаған себебіміз, сол халықтың ішіндегі жамағат адамы болған хұқында халықтың мал төлейтін райы болады. Жоғарғы айтылмыш адамдардың малы жоқ болған уақытта, егер билер малы жоқтығына көздері жетіп айырған болса, жұртқа түсетін мұның хақындағы малды билер тексеріп біледі. Мұнан басқа ынтымақ қыламыз, елдегі барша ұрыларды һәм сенімсіз адамдарды түгендеп, сенімді адамдарға кепілге бермекке, кейбіреулерге кепілге алмаймын деуі мүмкін емес, кепілге беруге тиісті. Басшы кісілерге, ауыл ақсақалдарына һәм оның ішінен қызмет иелеріне шығармаймыз. Сол кепіл кісілер ауыл иелерімен жұртқа тартқызбай тұрып, әуелі өздері күйсе керек. Ұры үшін кепілдікке тұрған адамдарға билік берілмесін. Мал алушыға ұрының қыстауындағы артық жері төлеуге алып беріледі. Уа, һәм билерге міндетті билік айтқан уақытта ұрыға жапат қылған бай адамдарға дүре мен абақты бұйырмаққа: үш мәртебе ұрлығы мойнына қойылып, тыйылмағандарды жұрт үкім жасап, өз арасынан мүлде айдатса керек. Егер үкім бермеймін деген адам болса, сол ұры үшін міндетті. Ұрыға түскен барлық малды тартса керек.

62-БАП. Сотта жесір турасынан һәм басқа даулар бойынша жоғарғы айтылмыш рәуішше мал алып беруге болмайды. Әркім өзі үшін – өзі күйеді. Малы жоқ деген сөз алынбасын. Бірақ құн турасындағы дауларда өлтірісіп серік болғандар мал тартады.

63-БАП. Қазынаға һәм даугер адамға кесілген айып, өзге кісіден күйдіріп алынбайды. Кескен адамның малы жоқ болса, айып орнына абақты бұйырылады.

64-БАП. Жалғыз бидің болыстық һәм төтенше съездерінің көрсетілміш копиэ кесілетін кітаптің үлгісін бек ұнатамыз.

65-БАП. Күмәннің етуі болыстық молданың тексеруінде. Молданың зұлымдығы халықтың тексеруіне тиісті. Күмәншінің уақытты күнінде күмән еткендігі жазарға бізге көрсетілген кітаптің үлгісін ұнатамыз. Сол кітапті молда алып жүрмей үйінде сақтаса екен. Қалай даугер көшірмені алғаннан соң молдаға барып, кітабына тіркетсе керек. Егер даугер осылайша етпесе, ілгері уақытта күмән етпеді деп арыз айтуға тиісті емес. Күмәнші уақытты молда үйінде бар болса да, жоқ болса да, келгенін мәлім етіп, кітапқа жаздырса керек. Яғни молда күмәннің айтылмыш уақытты күнінде ләкин қадірінше үйінде отырса керек. Молда күмәннің еткендігін яки етпегендігін көшірменің

сыртына жазумен куәландырып тұрсын. Осы баптағы айтылғандарды толық істемеу үшін билер билігінде күмәншінің атын, жөнін һәм уақытты күнін анықтап жазуға міндетті.

66-БАП. Мүмкін болса метрический кітаптар болыстық молданың қолында жүрсе екен. Бірақ, кітаптың жазылуы көрсетілміш үлгімен мұсылманша жазылса екен. Егерде ұлықтар бұрынғыдай метрический кітапты тілмашқа жаздыруға тиісті көрсе, сонда болыстық молданы біз міндетті қыламыз, қиылған некені кесілміш кітаптан квитанцияның сыртына жазып куәландырмаққа ләкин жалғыз тілмаштың кітапқа тіркегені неке болмайды. Әйел мен еркек арасында молдамен қиылса неке тахиық болады.

67-БАП. Егерде бір үлгілі кітаптар берілсе, сонда жалған көшірме беруге орны келмес, осыдан бұрын берілміш көшірмелер бидің мөрі яки қолы қойылса сыйымды болады. Екі бидің мөрі басылған көшірмелерде болыс яки съез бастығының жазылмыш куәлігі болмаса, съез – биінің көшірмесі деп сенуге мүмкін емес.

68-БАП. Егер даугер биге тура арыз айтса, би жауапкерді шақыртып, керек қылса сонда ауылнай старшина айтылмыш жауапкерді жеткізіп берсін. Егер билігінде һәм көшірмесінде кесілген малдарды анықтап жазуға міндетті. Күмән етпесе де.

69-БАП. Ұрлық хақында кесілміш билік аттан басқа өзге даулардан қиылған билік үшін оннан бірін алады. Билер кесілген өздеріне тиіс билік хақысын өз қолдарымен алса, зорлық хукімінде болады. Билік қылған жерінде хақысы алып берілсін. Әр съезде билер бір қалыс кісіні билік қақысын жиып алып би басына бірдей бөліп береді.

70-БАП. Съезде шақырылған барша барша қызмет иелерінің ұстаған шығындары жұрт үстінен салынады. Сол шығындарды ел арасында старшын сиюшы болады. Кімде-кім тиісті түскен шығынын бермесе, билердің тексеруіне беріледі.

71-БАП. Қазақтың өз арасында болынмыш дауларға орыстан яки ноғайдан уәкілдің алып кіріспесін. Дәбернай боларға мүмкін өзімен ояздас қазақ адамға.

72-БАП. Билердің билік бітімін орнына келтірмек уағда күні көшірмені болысқа яки старшинаға мағлұм еткен күннен есептеледі. Жалғыз бидің билігін орнына келтірмекке старшын міндетті. Съез билерінікіне болыс міндетті. Бір бидің билерін орнына келтірмек уағдасы үш күннен жеті күнге шейін. Съез билерінікі жеті күннен жиырма күнге шейін. Төтенше съездің билігін жиырма күнге шейін.

73-БАП. Егерде жетім қыз әке-шешесінің тірі кезінде уақытында құда болып атастырған болса, біреуге әке-шешесі өлгеннен кейін құдалығын бұзған болса, алған күйеуі қалың малын айыбымен қайтарады. Егерде қыз бұрынғы атастырған күйеуіне тисе, сонда ешкім тиісті әкесінен қалған жасауын һәм мирасын алмаққа тоқтау қылмасын.

74-БАП. Осы ережедегі айтылмыш барша сөздер қазіргі съезге міндетті.

Бөлек постановлениедегі жазылмыш сөздерден басқасы, ешбір тоқтатпайынша бітірмекке міндетті.

Үшбу ережедегі айтылмыш барша сөздер қазіргі сиязға міндетті дүр. Бөлек постановлениядағы жазылмыш сөздерден басқасы ешбір тоқтатпайынша бітірмекке міндетті-дүр. Бұл режим мағлұм етілгеннен соң барша билерге, сияздарға, болыстарға, старшындарға жаңадан ереже жасалғанша шейін үшбу ереже жасалмай тұрып жазылған копиялар 67-бапта айтылған рәуіш бойынша сиымды бола-дүр. Соның үшін үшбу, 74 бапты Ережені біздер жасадық. Қазақ рәсімінше таза көңіліміз һәм әділетіміз билан уа йам растығына иландырамыз:

1. Павлодар уезінің биі – Жүсіп Баташоғлы, 2. Би Иса Бердалыоғлы. 3. Молдабай Сәрсеноғлы. 4. Би Мұқатай Келдібекоғлы. 5. Би Санияз Бабайоғлы. 6. Би Смағұл Шокпароғлы қолдарын қойды. 7. Би Серғазы Тайсоғароғлы. 8. Жалаладдин Рамазаноғлы мөрлерін басты.

Қарқаралы уезінің 9. Би Хакім Құдаймендеоғлы. 10. Би Абай Майқыоғлы. 11. Би Бегеш Сыбаноғлы. 12. Би Елеубай Қашқынбайоғлы. 13. Би Билібай Тұманбайоғлы, Абыралы болысының кандидаты, 14. Шәкіроғлы мөрлерін басты. 15. Би Оспан Атақозыоғлы. 16. Би Баймұхамбет Алдабергеноғлы қолдарын қойды: би Иса Шонтыоғлы таңбасын басты.

Семипалат уезінің құрметті қазақтары: 18. Ибраһим Құнанбайұғлы. 19. Құдайберген Тастанбекоғлы. 20. Ибраһим Нүркеноғлы. 21. Билер Бектоғай Ботабайоғлы. 22. Иса Сүтжаноғлы. 23. Айтқазы Жексенбайоғлы. 24. Би Жұмахан Жарқынбайоғлы қолдарын қойды. 25. Би Сүйіндік Шақабайоғлы. 26. Би Әлжан Нараоғлы мөрлерін басты.

Өскемен уезінің болысы 27. Хоразнжи Ислам Алыпханоғлы, Құрметті қазақ. 28. Құманғали Жақыпоғлы. 29. Би Жанкүдей Көптоғлы. 30. Би Ережеп Ноқайұлы қолдарын қойды; 31. Болыс Иса Күнбасоғлы. 32. Болыс Қабанбай Қошқароғлы. 33. Би Үсен Қалыбайоғлы мөрлерін басты. 34. Би Қаумен Аманұлы қолын қойды.

Зайсан дуанының болысы: 35. Бөкіш Шаянбайоғлы, болыс 36. Білеуші Босқынбайоғлы. 37. Би Жұмахан Қисықұлы. 38. Би Қоқаш Есенгелдіоғлы қолдарын қойды; болыс Ақшал Қожабергеноғлы. 40. Дәкенбай Жақсыбайоғлы. 41. Би Жайсанбай Елемесоғлы, 42. Би Батпақбай Тілеуоғлы. 43. Би Қайранбай қуандықоғлы мөрлерін басты.

Сияз бастығы Өскемен оязы Маевский қолын қойды. Семипалат уезінің лауазымын ада қылушы 45 Казанцов, Зайсан приставының помощнигі 46. Нарбут, Қарқаралы старши помощнигінің лауазымын ада қылушы 47. Айтбақин қолдарын қойды һәм военный губернатор 48. Цекалинский қолын қойды.

Аудармашы Асанов.

Семей облысы әскери губернаторының
1886 жылғы 14 ақпандағы №1546 бұйрығымен басылған.
Қазан. Императорлық университет баспаханасы. 1886

МАЗМҰНЫ

ПОЭМАЛАРЫ

Ескендір	6
Масғұт.....	11
Вадим	17
Әзім әңгімесі	22

ҚАРА СӨЗДЕРІ

Бірінші сөз	36
Екінші сөз	37
Үшінші сөз.....	38
Төртінші сөз	40
Бесінші сөз.....	41
Алтыншы сөз.....	42
Жетінші сөз	43
Сегізінші сөз.....	44
Тоғызыншы сөз	45
Оныншы сөз	46
Он бірінші сөз	48
Он екінші сөз.....	49
Он үшінші сөз	50
Он төртінші сөз.....	51
Он бесінші сөз.....	52
Он алтыншы сөз.....	53
Он жетінші сөз	54
Он сегізінші сөз.....	56
Он тоғызыншы сөз.....	57
Жиыrmасыншы сөз.....	58
Жиырма бірінші сөз.....	59
Жиырма екінші сөз	60
Жиырма үшінші сөз.....	61
Жиырма төртінші сөз	62
Жиырма бесінші сөз	63
Жиырма алтыншы сөз	65

Жиырма жетінші сөз.....	66
Жиырма сегізінші сөз.....	69
Жиырма тоғызыншы сөз.....	70
Отызыншы сөз	71
Отыз бірінші сөз	72
Отыз екінші сөз.....	73
Отыз үшінші сөз.....	75
Отыз төртінші сөз	76
Отыз бесінші сөз.....	77
Отыз алтыншы сөз.....	78
Отыз жетінші сөз	79
Отыз сегізінші сөз.....	81
Отыз тоғызыншы сөз.....	99
Қыркыншы сөз	100
Қырық бірінші сөз	102
Қырық екінші сөз.....	103
Қырық үшінші сөз	104
Қырық төртінші сөз.....	107
Қырық бесінші сөз.....	108
Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы	109

ХАТТАРЫ

Үкімет билігіндегі сенатқа шағым.....	114
В правительствующий сенат	127
Халиоллаға хат.....	141
Мағауияға хат.....	142
Қарамола съезінде жазылған ЕРЕЖЕ	144

МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Абайдың музыкалық мұрасы.....	156
-------------------------------	-----

ӘНДЕРІ

Желсіз түнде жарық ай.....	166
----------------------------	-----

Ішім өлген, сыртым сау.....	168
Біреуден біреу артылса.....	169
Сегіз аяқ.....	171
Қор болды жаным.....	173
Сен мені не етесің?.....	174
Айттым сәлем, қалам қас.....	175
Татьянаның хаты.....	176
Онегиннің жауабы.....	177
Онегиннің хаты.....	178
Татьянаның жауабы.....	179
Онегиннің өлердегі сөзі.....	180
Өзгеге, көңілім, тоярысың.....	182
Ата-анаға көз қуаныш.....	183
Көзімнің қарасы.....	184
Сұрғылт тұман дым бүркіп.....	185
Бойы бұлғаң.....	186
Қараңғы түнде тау қалғып.....	188
Қарашада өмір тұр.....	189
Көңіл құсы күйкылжыр шартарапқа.....	191
Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?.....	192
Мен көрдім ұзын қайың құлағанын.....	193
Есінде бар ма жас күнің.....	195
Сүйсіне алмадым, сүймедім.....	196

КҮЙЛЕРІ

Май түні.....	198
Торы жорға.....	200
Майдақоңыр.....	202
Түсініктер.....	204
Қысқартылған шартты белгілер.....	456
Әдебиеттер.....	457
Кісі аттары.....	470
Пайдаланылған әдебиеттер.....	484

Ғ ы л ы м и б а с ы л ы м

АБАЙ

Шығармаларының академиялық толық жинағы

ҮШ ТОМДЫҚ

ЕКІНШІ ТОМ

**Поэмалары, қара сөздері мен хаттары,
музыкалық мұрасы**

Бас редакторы *Ә. Пірманов*

Редакторы *Г. Қадырқұлова*

Көркемдеуші редакторлары *А. Лұқманов, А. Алиева*

Техникалық редакторы *М. Жансұлтанова*

Корректоры *А. Кеңесбаева*

Компьютерде беттеген *Г. Тасыбаева*